

ENDERUNLU FAZIL DİVANI'NDA YAHUDİLİKLE İLGİLİ UNSURLAR
VE
ANDNÂME-İ YEHÛDÎ-BEÇE

OZAN YILMAZ*

Özet: Klasik Türk şiirinin konu alanları arasında dinler tarihi önemli bir yere sahiptir. Bu dinler arasında Yahudilik de vardır. Klasik şairlerin anlam ve hayal dünyasında, Kur'an'da ibret vermek üzere anlatılan Yahudilik tarihine ait kıssaların yanında İsrailiyyat türünden anlatılar da yer almış, birçok şair şiirlerinde bu unsurları az ya da çok kullanmıştır. 18. yüzyılda yaşamış Safed/Filistin doğumlu ve Arap kökenli Osmanlı şairi Enderunlu Fazıl, divanında Yahudilikle ilgili türlü kavramlara yer vermiş, "Andnâme-i Yehûdî-beçe" ser-levhalı kasidesinde İsrailoğulları kıssasının tarihi unsurlarını telmih etmiştir. Bu makalede, Enderunlu Fazıl divanındaki Yahudilikle ilgili unsurlar ele alınacak, muteber 5 nüshanın karşılaştırılması suretiyle "Andnâme-i Yehûdî-beçe" ser-levhalı metin günümüz harflerine aktarılacak, içerisinde geçen Yahudilik tarihiyle ilgili unsurlar hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Yahudilik, İsrailiyyat, Enderunlu Fazıl, Andnâme
**Judaic Elements in the Enderunlu Fazıl Beg's Divan and Andnâme-i
Yehûdî-Bече (Oath Verse For Young Jewish)**

Abstract: Themes concerning the history of religions have an important place in Classical Turkish poetry. Judaism is one of these religions. In their world of signification, classical poets have made use of the exemplary themes of Judaism narrated in the Koran, just as the narrations in the genre of Isra'iliyyat. A great many poets have used these elements more or less in their poems. In his divan, Fazıl Beg Enderuni, the Arabian-origin Ottoman poet born in Safed/Palestine in the 18th century, used a variety of subjects related to Judaism and in his ode titled "Andnâme-i Yehûdî-beçe", made a reference to the Israelites and their beliefs. In this paper, elements of Judaism in Fazıl's Divan are studied, the text titled "Andnâme-i Yehûdî-beçe", by comparing 5 reliable copies, is transformed into the modern writing system, and the historical elements of Judaism used in the text are explained.

Key Words: Judaism, İsrailiyyat, Fazıl Beg Enderuni, Andnâme-i Yehûdî-beçe (Oath Verse for the Young Jewish)

Klasik Türk şiiri zengin muhtevasıyla birbirinden farklı bilim dallarına ev sahipliği yapar. Tarih, coğrafya, ilahiyat, mitoloji, felsefe, mantık, tıp, aritmetik gibi alanlara ait terim özelliği kazanmış birçok kelime, klasik şair tarafından zengin çağrışımlarla süslenecek şiir formunda sunulur. Bu bilim dallarından dinler tarihine ait malzeme, şiiri bilimle buluşturma noktasında önemli bir araç olmuş, hassas duygu ve düşüncelerin ifadesinde genellikle bu yola başvurulmuştur. İslamiyet,

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi.

Yahudilik ve Hıristiyanlığa ait kavramların ifadesinde, Kur'an'ın ışığında bir bakış açısı sergilenirken, Kur'an'da bu dinlerle ilgili anlatılan kıssalar şairler için ilham kaynağı olmuştur. Yahudilik de bu anlayıştan payını almış, Yahudiliğe ait çeşitli unsurlar, genelde Kur'an'daki ilgili kıssalar bazen de "İsrailiyyat" anlatıları çerçevesinde şiire dahil edilmiştir.

İsrailiyyat, Yahudilikle ilgili inanışları karşılayan geniş kapsamlı bir terimdir. Kur'an'da İsrailoğullarıyla ilgili kıssaların dışında, İsrailî kaynaklardan geçmiş birtakım rivayetler İsrailiyyat olarak adlandırılır. Ayrıca tefsir ve hadiste de birtakım İsrailî unsurların varolduğu bilinmektedir.¹ "İsrailiyye" kelimesinin çoğulu olan İsrailiyyat, "İsrailî bir kaynaktan aktarılan kıssa veya hadise (Aydemir 2000: 29)" anlamına gelir. Terim olarak, "ister Yahudi, ister Hıristiyan, isterse bunların dışında bir kaynaktan rivayet edilmiş olsun, tefsir ve hadise girmiş her türlü eski hikâye ve bilgiye İsrailiyyat denmektedir (e'z-Zehebî 2002: 161)". İbranice "Allah'ın kulu" manasına gelen "İsrail" kelimesi, "kul" anlamındaki "isra" ile "Allah" anlamındaki "il" in bir araya gelmesiyle oluşur. İslâm'a yabancı her şey bu kelimenin anlam dünyasına girmektedir (Aydemir 2000: 29). İsrailiyyat'ın muhtevası epey geniş olup, "bu rivayetler genellikle İsrailoğulları'na gönderilen peygamberleri, bu peygamberlerin günahkârlara yaptıkları uyarıları, bunlara verilen cezaları, zahidlerin söz ve davranışlarıyla onların mazhar olduğu manevî lütufları konu almaktadır (Hatiboğlu 2001: 195)".

Yahudi kavramı, Yahudi kutsal kitap literatüründe ve diğer kaynaklarda İbrânî, Yahudî ve İsrail isimlendirmeleriyle anılagelir. Bunlardan en eskisi İbrani (İvri) kelimesi muharref Tevrat'ta ilk olarak Yahudilerin atası kabul edilen İbrahim'i (Avram/Avraham) nitelemek için kullanılır (Gürkan 2010: 15-18). Kelimenin kökeni hakkında çeşitli rivayetler vardır. İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1725), *Kitâbü'l-Furûk* adlı eserinde şu tespitite bulunur:

"Yehûd: Fiil vezninde ve müennes olduğu için gayr-ı munsarifdir. 1- "Yahûdî oldu" manasındaki "hâde (حده) - yehûdü (يهودي)"den türemiştir. 2- "Tevbe etti" manasındaki "hâde (حده) – yehûdü (يهودي)"den türemiştir. Putlara ve buzağıya tapmaktan tevbe ettikleri için böyle isimlendirilmişlerdir"(Bursevî : 244).

Bazı rivayetlere göreyse Orta Çağ ve sonrasında yaygınlık kazanan "Yahudi" kelimesi, köken itibarıyla Yakub'un dördüncü oğlu Yehuda'ya dayanmaktadır. Kelime, daha çok kutsal topraklar (arz-ı mev'ûd) dışındaki Yahudi ve Yahudi olmayan gruplar tarafından kullanılırken, kutsal topraklarda yaşayan Yahudiler "Benî İsrail (İsrailoğulları)" adını benimserler. Yahudilik ifadesi ilk olarak Yahudi kutsal kitap bölümlerine dahil edilmeyen II. Makabiler adlı kitapta (MÖ II. yy.) yer almakla birlikte daha çok Grekçe konuşan Yahudiler tarafından tercih edilir (Gürkan 2010: 15-18). Kur'an'da 21 yerde "Tevrat" kelimesi geçerken, Hz. Musa'dan 36 sûrede bahsedilmekte, 13 sûrede de Yahudilere değinilmektedir (Tanyu 1966: 97).

¹ Tefsir ve hadiste İsrailiyyat konusunda bkz. (Aydemir 2000), (e'z-Zehebî 2002: 155-189), (Birişik 2001: 199-202).

Yahudilikle ilgili çeşitli kaynaklar vardır. Başta Kur'an ve hadisler olmak üzere Tevrat ve Kitâb-ı Mukaddes², kronikler (Taberî, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr tarihleri gibi), tabakat (biyografi) kitapları, gayrimüslim hukukuna dair yazılmış kitaplar, seyahatnameler ve coğrafya kitapları, dinler ve mezhepler tarihine ait kitaplar (Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'i gibi) Yahudilik tarihi ve yaşayışıyla ilgili önemli bilgiler verir (bkz. Arslantaş 2011: 25-81). Yahudi kaynaklarından faydalanma hususunda temel dayanak Hz. Peygamber'in iki hadisidir. Buna göre Kütüb-i Sitte imamlarınca yer verilen, "Eğer ehl-i kitab size bir şey anlatacak olursa onu ne kabul edin ne de yalanlayın; "biz Allah'a ve indirdiklerine inandık" deyin (Buharî: 52/29, 511)" ve "Benî İsrail hikâyelerinden anlatmanızda bir sakınca yoktur, ancak benden rivayette bulunduğunuzda yalan söylemekten sakınınız (Buharî: 60/50, 666)" hadisleri, İsrailoğullarıyla ilgili kaynak ve anlatılara müslüman bakış açısının nasıl olması gerektiğini ortaya koyar. Zira Yahudi kaynakları, birçok yönden Kur'an'la çelişmekle birlikte, eski milletlerin hayatına dair ibret verici hikâyelerden söz eden anlatılar içermektedir (bkz. Graves vd. 2009).

Klasik Türk şiirinde Yahudilikle ilgili kavramlar türlü vesilelerle şairlerin hayal dünyasında kendisine yer bulmuştur. Şairler, özellikle telmih (hatırlatma) sanatının da yardımıyla Yahudilik tarihiyle ilgili kıssa ve anlatıları şiire taşırlar. Kur'an'ın desteklediği ve Yahudilik etrafında gelişen bu kavramların başında Peygamberler tarihiyle (İbrahim, Musa, Yakub, Yusuf, Davud, Süleyman) ilgili kıssa ve anlatılar gelmektedir (bkz. Harman 1995: 127-161). Zira en eski milletlerden olan İsrailoğullarına çok sayıda peygamber gönderilmiştir. Bu kıssalar arasında Hz. Davud dönemindeki Talut-Calut mücadelesi; Hz. Süleyman'ın ikinci mabedi inşası, mührü, hükümdarlığı ve mülkü; Hz. Musa kıssasında geçen Tur dağı, Vadi-i Eymen, Yed-i Beyza, Asa-yı Musa (Çûb-ı Mûsâ), Firavun'la mücadele ve Karun hadisesi; Hz. Yusuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atılması, Kenan ülkesi, Züleyha ile arasında geçen olaylar, Mısır'a sultan olması ve dillere destan güzelliği gibi konular ilgili çağrışımlarla beyitleri süsler. Ayrıca Yahudilik ve Yahudilerin klasik şiirdeki macerası, Osmanlı devleti sınırlarında yaşayan gayrimüslim bir azınlığın Türkler nazarındaki görünümünü ortaya koyacak türdendir. Öyle ki klasik şiir, Osmanlı'nın çeşitli dönemlerinde Yahudi azınlığın nasıl bir yaşantı içinde olduğunu göstermede, onların âdet ve inanışlarını, sosyal durumlarını ayrıntılarıyla ortaya koymada belge niteliğinde beyitlere sahiptir.³

² *Kitâb-ı Mukaddes*: Eski Ahit ile Yeni Ahit'in birleşmesinden oluşan kutsal metin. Tevrat, Nebiler ve Yazılar'dan oluşan Eski Ahit, Yahudilerce kutsal kabul edilen literatürdür. Dört İncil, Resullerin İşleri, Mektuplar ve Vahiy'den oluşan Yeni Ahit ise kutsal kitaba Hıristiyanlarca yapılan bir ilavedir ve Yahudiler tarafından kabul edilmez (Gündüz 1998: 221).

³ Örneğin Mostarlı Ziyâî'nin (ö. 1584) "*Müslümânlar n'eyleyem mânend-i destâr-ı Yehûd / Katrelerden câ-be-câ dülbendüm olmuşdur sarı* (K. 19/11), (Müslümanlar! Başlığım, gözyaşı damlalarıyla, tıpkı Yahudilerin sarığı gibi, sarıya dönmüştür, ne yapayım!)" beytinde Yahudilerin sarı başlık takma adetine gönderme vardır (Gürgendereli 2002: 100).

İslâm devletleri Yahudiler'i, Hıristiyanlar gibi "inanmayanlar, kâfirler, himaye edilen tebaa ve zimmîler" şeklinde sınıflandırsa da Osmanlı bu terimleri daha çok Hıristiyanlar için kullanmış, Yahudiler için böyle nitelemelere başvurmamıştır (Shaw 2008: 121). Yahudiler'in Osmanlı topraklarına göç ederek yerleşmesi II. Bayezid dönemine (1482-1512) rastlar. II. Bayezid bir ferman çıkararak İspanya ve Portekiz'den kaçan Yahudilerin çeşitli imtiyazlarla Osmanlı topraklarına kabul edilmesini ister. Bunun sonucunda XV. yüzyılın sonuna doğru 250.000 kadar Yahudi'nin İberya yarımadasından Osmanlı topraklarına geldiği tahmin edilmektedir. XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı fetihleriyle daha fazla Yahudi, Osmanlı sınırlarına girme imkânı bulur. Yavuz Sultan Selim'in Suriye, Eretz, İsrail ve Mısır'ı fethetmesi; Kudüs, Safed, Şam, Antakya, Kahire ve İskenderiye'deki köklü Yahudi cemaatlerini de (musta'ribe⁴) Osmanlı topraklarına katar. Bunlardan bazı zanaatkar ve tüccarlar İstanbul'a göç eder. Kahire ve İskenderiye Yahudileri sarraflık sayesinde bir hayli zenginleşir. Yahudilere tanınan ayrıcalık sebebiyle XVII. yüzyıla kadar Osmanlı topraklarındaki Yahudi nüfus hızla artar (Shaw 2008: 53-57). Devletin yükselme dönemini yaşadığı asırlarda durum böyleyken, duraklama ve gerileme döneminde Yahudi nüfusun başka bölgelere kaydığı görülür. Kısacası, 15. yüzyıldan itibaren Yahudilerin Osmanlı siyasî ve kültürel hayatındaki etkisi hiç de az değildir.

Klasik Türk şiirine ait divanlarda Yahudilerle ilgili birçok örnek beyit bulunsa da, Safed/Filistin doğumlu Enderunlu Fazıl'ın divanında bu örnekler, diğer klasik şairlere nazaran daha fazladır. Tesadüfi olmadığını düşündüğümüz bu durum, henüz 10 yaşlarındayken Yahudiliğin önemli merkezlerinden biri olan Safed'den alınarak İstanbul'da Enderun eğitime tabi tutulmuş Arap asıllı bir şairin, doğduğu topraklardaki Yahudi nüfustan ne denli etkilendiğinin bir göstergesidir. Ayrıca şairin divanında Yahudilikle ilgili farklı kavramların kullanılması, Osmanlı'nın 18. yüzyılda Yahudi azınlığa bakış açısını göstermek açısından son derece önemli ipuçları vermektedir.⁵

Enderunlu Fâzıl (1756/57-1810)

18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın başlarında yaşayan Fazıl Bey, klasik şiirin duraklama dönemi sayılabilecek bir dönemde eser vermiştir⁶. Asıl adı

⁴ Osmanlı'da Araplaşmış (Musta'ribe) Yahudiler için bkz. (Doğan 2010: 215-224).

⁵ Örnek vermek gerekirse 18. yüzyılda Yahudiler'in eskicilikle uğraştığını divandaki şu iki beyitten anlıyoruz: *Şavt-ı bâridle şoğaklarda yine kavm-i Yehūd / Ne 'aceb istemede halkdan eşyâ-yı 'atîk* (İ¹, 219^b) (Yahudiler yine sokaklarda soğuk sesle halktan eski eşya istemede, ne garip!) ve *Eskiler alayım diyerekden o nev-âyîn / Ne nev kodı 'uşşâkına ne köhne nuğûdı* (İ¹, 260^b) (O yeni yetme güzel, eskiler alayım diyerek âşıklarında ne yeni ne de eski para bıraktı) beyitlerinde şair, Yahudilerin eskicilikle uğraşmasına göndermede bulunur.

⁶ Şairin hayatıyla ilgili şu kaynaklardan yararlanılmıştır: (Fatîn Dâvûd Efendi, 321-322), (Şemseddin Sâmî 1996: V, 3331), (Bursalı Mehmed Tâhir 2000: 370-371), (Küçük 1995: 188-189), (Tayyazade Mehmed Atâ 1293: IV, 242-260), (Yöntem 1977: 529-531), (Mordtmann 1991: 727-728).

Hüseyin'dir. Filistin'in Akka kalesine bağlı Safed kasabasında dünyaya geldi. Osmanlı devletine isyan eden dedesi Tahir Ömer ve babası Ali Tahir 1180/1767 yılında öldürülünce Kaptanıderya Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından kardeşi Hasan Kâmil'le birlikte İstanbul'a getirildi. 1775 yılında Enderun'da Hazine-i Hümayun koğuşuna verilerek eğitim görmesi sağlandı. Enderunî (Enderunlu) lakabı buradan gelmektedir. Enderun'da iyi bir eğitim gördü. Oldukça yetenekli ve kıvrak bir zekaya sahip olduğu için kısa zamanda bir hayli ilim sahibi oldu. Sultan I. Abdülhamid devrinde aşk ve sefahete düşkünlüğü sebebiyle 1783-84'te Enderun'dan atıldı. Yaklaşık 12 yıl İstanbul sokaklarında perişan bir şekilde dolaştı. Devrin ileri gelenlerine yazdığı kasideleriyle çektiği sıkıntıları dile getirdi. III. Selim döneminde affedilerek hâcegânlık rütbesiyle kendisine "nânpâre" olsun diye Rodos vakıflarıyla ilgili bir tevliyet verildi. Halep defterdarlığında memuriyet, Maden-i Hümayun emaneti, Erzurum ve yöresini teftiş gibi görevlerden sonra bir şikayet üzerine 1799/1800'de Rodos'a sürüldü. İki ayrı rivayete göre kendisiyle birlikte Rodos'ta sürgün hayatı süren Ebubekir Râtib Efendi'nin idam edilmesinden duyduğu dehşet sebebiyle gözlerini kaybetti. Bu durum üzerine, kendisine İstanbul'a dönmesi için izin verildi. Yaklaşık 10 sene yatalak kaldıktan sonra 1225/1810 yılında vefat etti. Ölümü için Müverrih Sürurî (ö. 1814) tarafından "Göçdi Fâzıl Beg gice ahabâbı nâlân eyledi" tarihi düşürülmüştür. Mezarı Eyüp'te Eyüp Sultan'ın kabristanına yakın Kızılmescit mezarlığındadır. Şiirleriyle III. Selim döneminin diğer şairlerine üstünlük göstermiştir.⁷

⁷ Batılı yahut Batı'da çalışma yapan araştırmacıların Fazıl'a ilgisi -biraz da bilhassa mesnevilerindeki cinsel içerik ve somut örnekler sebebiyle olsa gerek- diğer şairlere nazaran daha fazladır. Öyle ki Fazıl, modern araştırmalarda pek fazla incelenmeksizin, sadece şiirlerindeki cinsel içerik dikkate alınarak, edebî yönü zayıf bir şair değerlendirilmesine maruz kalır. Mesela Jan Schmidt bir makalesinde, muhtemelen sadece mesnevilerine dayanarak vardığı "although lacking in literary quality (s. 183)" yargısıyla Fazıl'ın "edebî kalitesini düşük" olarak değerlendirse de şair, kendi döneminde iyi bir şair olarak gösterilir. bkz. (Tayyazade Mehmed Atâ 1293: IV, 242-243). Nitekim Nedîm'den İzzet Molla'ya geçişte köprü vazifesi gören Fazıl'ın bu makalede değindiğimiz şiirleri dışında bilhassa divanındaki gazeller incelenirse basit bir şair olmadığı anlaşılacaktır. Öte yandan Schmidt, makalesinde şairin *Rakkâsnâme* (The Book of Dancers) adlı eserinden hareketle tarihî malzemeyi şiire taşıması ve edebî kişiliği üzerine bir değerlendirme yaptıktan sonra, şairin edebî sanatlara yatkın, gerçek hayattan çizgileri şiire taşıyan, şehrengiz geleneğinin devamcısı bir konumda olduğu sonucuna varır. bkz. (Schmidt 1993: 183-192).

Fazıl'ın mürettep bir *Divân*'ından başka *Defter-i Aşk*, *Zenânnâme*⁸, *Hûbânnâme*⁹ ve *Rakkâsnâme* (*Çenginâme*) adlı mesnevileri vardır.¹⁰ Divanında kasideler önemli bir yekün tutar.¹¹ Gazellerinde Nabî (ö. 1712) ve Nedîm (ö. 1730) tarzının izleri hemen sezilir. Bazı şiirleri Sünbülzade Vehbî (ö. 1809), Keçecizade İzzet Molla (ö. 1829) gibi usta şairler tarafından tanzir edilmiştir. Divanı 1870-71'de Bulak'ta basılmıştır. Şair, iç ve dış gerçekliğe açtığı şiirleriyle klasik estetikte ilk ciddi başkaldırıcı şairlerden biridir (Horata 2006: 477). Fazıl'ın bütün divanında “izleri sürülebilir belirgin bir gerçekçi yaklaşım hâkim olmakla birlikte şair, klasik şiirin temel zemininden ayrılmamaya özen gösterir, fakat ondan çok daha ileri boyutta bir ferdiyet duygusu ile şiirini hayata açar (Ceylan 2011: 133)”. Kasidelerinde acizlik ve yoksulluğun pençesinde kıvranan bir üslubun izleri varken, gazellerinde dünyaya tozpenbe bakan şuh bir edanın varlığı sezilmektedir.

Enderunlu Fazıl divanının farklı kütüphanelerde onlarca yazma nüshası vardır. Kütüphanelerde Fazıl divanının farklı nüshalarını tespit edip bunlar üzerinde araştırma yaptık, ancak muhtemel bir müellif nüshasının nerede olduğunu henüz tespit edemedik. Bu nüshalardan, şairin daha sağlığında kendisi gibi enderunlu bir şair olan Enderunlu Vasıf (ö. 1824) tarafından istinsah edilmiş Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı 906 (H³) numarada kayıtlı nüsha ulaşabildiğimiz en eski tarihli nüshadır.¹² Yine Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı 852 (H¹) VE Hazine Kitaplığı 893'te (H²) kayıtlı iki nüsha daha vardır. Bu nüshalar dışında İzmir Milli Kütüphanesi 1279 (İ¹)-1280 (İ²) numaralarda kayıtlı oldukça hacimli iki nüsha ise¹³, Fazıl'ın ölümünden kısa bir süre sonra, hatta İ² nüshası muhtemelen sağlığında istinsah edildiği için dikkate değer bir görünüm arz etmektedir. Mısır, Bulak matbaasında 1287/1870-71'de basılan matbu nüsha da değerlendirmeye aldığımız bir diğer nüshadır. Buna göre seçtiğimiz beyitlerde İ¹ ve İ² nüshalarından varak

⁸ *Zenânnâme* üzerine yapılan bir yüksek lisans tezi için bkz. (Öztürk 2002). Ayrıca Filiz Bingölçe tarafından *Zenânnâme Kadınlar Kitabı* (*The Book of Women*) başlığıyla bir de kitap yayınlanmıştır (Bingölçe, *Zenânnâme Kadınlar Kitabı*, AltÜst Yay., Ankara, 2006). Söz konusu yayın, metin olmaksızın eserin sadece günümüz Türkçesine çevirisi ve bu çevirinin İngilizce'ye aktarımını ihtiva ettiği için akademik çalışmalar ve “sağlıklı bir okuma” için elverişsizdir.

⁹ *Hûbânnâme* de yine metin olmaksızın Fransızca çevirisinden hareketle yayımlanmıştır: Enderunlu Fâzıl, *Hûbânnâme (Güzel Oğlanlar Kitabı)*, (Fransızca'dan Çeviren: Reşit İmrahor), Cinsel Yay., İstanbul, 2009. Bu yayını da “çevirinin çevirisi” hükmünde olduğundan “kusursuz bir okuma” ve eser hakkında sağlıklı kanaatler edinmek için uygun değildir.

¹⁰ Şairin divanında yer almayan ve “Bed'-i Besmele” törenini anlatan bir surnamesi hakkında bkz. (Koç Keskin 2010: 149-186).

¹¹ Şair, hayatının büyük bölümünü sürgün ve affedilme arasında geçirdiği için divanında dönemi erkanına yazılmış 90'ı aşkın kaside vardır. Bu kasideler, hayatı ve ruh dünyasına ait önemli tespitler elde etmeye yarayacak hatırı sayılır sayıda malzeme içermektedir.

¹² Topkapı Sarayı'ndaki nüshalar için bkz. (Karatay 1961: II, 227-228).

¹³ İzmir'deki nüshalar için bkz. (Yardım 1997: 290-291).

numaraları vermeyi, *Andnâme* metnini de H³ nüshasını esas alarak ve 4 nüshadaki (İ¹, İ², H², M) farkları göstermek suretiyle tesis etmeyi uygun gördük.

Enderunlu Fazıl, Yahudi nüfusun yoğun olduğu Filistin'de doğmuş olmanın getirdiği bakış açısı ve algının etkisiyle olsa gerek, divanında yer yer Yahudilikle ilgili kavramlar kullanmış, belirgin bir şekilde Yahudilik terimlerini içeren gazeller yazmış, genç bir Yahudi güzeli için de Yahudiliğin temel dinamiklerini barındıran, kendi ifadesiyle İsrailoğulları kıssasını manzum bir biçimde anlatan *Andnâme-i Yehûdî-beçe* ser-levhali bir manzume kaleme almıştır. Enderun'da aldığı iyi eğitimin izlerini şiirlerine yansıtan Fazıl, Yahudilikle ilgili kavram ve kelimeleri kullanırken diğer şairlerden biraz daha farklıdır. Şiirlerinde Yahudilikle ilgili unsurlara yer veriş, geleneğin etkisinden çok bilinçli bir tercihtir. Şair, değişik konularda (özellikle kaside ve tarihlerde) peygamberler tarihinden Yahudilikle ilgili kıssalara gönderme yapar.¹⁴ Hz. Davud'u, Talut ve Calut münasebiyle ele alırken¹⁵, Hz. Musa'nın amcası oğlu Karun'u, diğer klasik şairlerde de görülebilecek biçimde, çeşitli beyitlerde telmih eder.¹⁶ *Zenânnâme* ve *Hübânnâme* adlı mesnevilerinde Yahudilerden de bahseden Fazıl'ın¹⁷, divanındaki bazı gazellerinde belirgin bir biçimde Yahudilikle ilgili unsurlara yer vermesi dikkat çekicidir. Onun için güzeller içinde Yahudi güzeli (Yahudi-beçe), âşğını ayartması, baştan çıkarması ve kendine has umursamazlığıyla benzersizdir. Şair, böyle bir muhtevaya sahip aşağıdaki gazelinde, gönlünü kaptırdığı bir Yahudi dansçı güzelin varı yoğu neyi varsa aldığından bahseder. Bu güzelden ayrılığını, Hz. Musa ve

¹⁴ Peygamberler tarihiyle ilgili örnekleri, Fazıl divanında hemen her divanda rastlanabilecek şekliyle yer aldığı için dipnot yoluyla vermeyi uygun gördük. Buna göre Tevrat'ta da adı geçen peygamberlerle ilgili örnekler şöyle sıralanabilir: Eyyûb: (İ¹, 36^b; İ², 30^a), (İ¹, 259^a; İ², 204^b); Lût: (İ¹, 226^a; İ², 181^b), (İ¹, 260^b; İ², 207^b-208^a); Nuh: (İ¹, 31^b; İ², 47^b), (İ¹, 45^a; İ², 37^b), (İ¹, 76^a; İ², 59^b), (İ¹, 79^b; İ², -), (İ¹, 86^a; İ², 55^a), (İ¹, 88^a; İ², -), (İ¹, 165^a; İ², 136^a); Süleyman: (İ¹, 27^a; İ², 48^a), (İ¹, 30^b; İ², 46^b), (İ¹, 30^b; İ², 47^a), (İ¹, 136^a; İ², 91^b), (İ¹, -; İ², 201^b), (İ¹, 210^b; İ², -), (İ¹, 247^b; İ², 198^b), (İ¹, 250^a; İ², 199^b); Yusuf: (İ¹, 33^b; İ², 117^b), (İ¹, 53^a; İ², 28^b), (İ¹, 53^b; İ², 51^b), (İ¹, 64^a; İ², 122^a), (İ¹, 66^a; İ², 123^a), (İ¹, 90^b; İ², 55^b), (İ¹, 95^b; İ², 73^b), (İ¹, 116^b; İ², 93^b), (İ¹, 149^b; İ², 141^b), (İ¹, 149^b; İ², 142^a), (İ¹, 229^a; İ², 183^b), (İ¹, 242^b; İ², 194^a), (İ¹: -; İ², 200^a). Hz. Yusuf'la ilgili İsrailî anlatılar için bkz. (De Vaux 1989: 166-218), (Aydın 2005: 838-842).

¹⁵ Divandaki bir naatta geçen ve "Hz. Peygamber, manevî yardımıyla Davud'un askerlerine arka çıkmasa, Talut, Calut'un hakkından gelemezdi" anlamındaki ilgili beyit şöyledir: *Olmasa leşker-i Dâvûda zahîr imdâdîñ/ Seyf-i nuşret ile kılmaz idi katl-i Câlût* (İ¹, 12^a; İ², 18^a). Beyitte, Kur'an'da anlatılan ve Yahudilik tarihinde önemli yeri olan Talut-Calut münasebeti telmih edilmektedir. Buna göre Talut, Hz. Davud tarafından komutan tayin edilmiş, Yahudiler bu atamaya karşı çıkmışlardır. Ancak sonuçta Talut, Calut'un ordusunu yener. Söz konusu kıssa Kur'an'da Bakara sûresi 2/246-247; 250-251. ayetlerde yer almaktadır.

¹⁶ Mesela, *Bu keşret-i zer ü sîmi göreydi şimdi eger/ Yere geçer idi şerm ü hicâbdan Kârûn* (İ¹: -; İ², 177^a) beytinde "Karun'un yerin dibine geçmesi hadisesi" telmih edilir. Karun'la ilgili diğer örnekler için bkz. (İ¹, 52^b; İ², 31^a), (İ¹, 74^a; İ², 58^b), (İ¹, 74^b; İ², 58^b), (İ¹, 91^a; İ², 56^a), (İ¹, 91^b; İ², 56^a), (İ¹, 100^b; İ², 99^b), (İ¹, 136^b; İ², 91^b), (İ¹, 247^a; İ², 197^a).

¹⁷ *Hübânnâme*, s. 43-44; *Zenânnâme*, s. 85-86.

İsrailoğulları'nın Tih çölünde çaresiz bir şekilde 40 yıl kalmasına benzettikten sonra, İsrailoğulları'nın bu sıkıntılı günlerinin Hz. Musa'nın Tur dağına çıkmasıyla son bulmasına gönderme yaparak "kendisi için bu günün ne zaman geleceğini" sorgular:

*Şayd itdi dili bir büt-i raqqāş Yehūdī
Yā hū didi terk eyledi hep būd u nebūdī
Tih-i ğam u hayretdeyiz āyā ne zamānlar
Mūsānī olur Tūr-ı tecellīye şu 'ūdī*

Aynı gazelin üçüncü beytinde Yahudilerin klasik şiirde kullanımı hemen hemen yok mesabesinde olan "Hamursuz (Pesah) Bayramı"nı anar. Şairin divanında yer alan Yahudilikle ilgili terimlerden biri olan "Hamursuz", *Andname* metninde de geçer (bkz. 28. beyit). Buna göre Fazıl, varlığı aşk mayasında yoğrulmuş benzersiz bir âşıktır ve Yahudi güzelin onu "hamursuz" sanması bir yanlışlık sebebiyledir:

*Üftādesini sehv ile şanmış ki hamırsız
Yoğrulmuş iken māye-i 'aşk ile vücūdī*

4. beyitte "İsrailī" olarak nitelediği baştañkarıcı güzelin, yaptığı türlü işve ve oyunlarla Lūt ve Semud kavimlerini sanki tekrar bir araya topladığını söyler. Bu kavimlerin özelliği ahlaksızca yaşam sürmeleri sebebiyle helak olmalarıdır. Şair, sürekli naz yapan, saçı anber ve öd kokusu karışımı kokular saçan Yahudi güzelin türlü oyunlarla "meraklısını" etrafına topladığını şöyle anlatır:

*Çok şu 'bedeler itdi o İsrā'īlī 'ayyār
Cem' eyledi hep fā'ife-i Lūt u Semūdī
Kendüsi hemān nāz-fürüşī ile meşğül
İşmarladı hep perçemine 'anber ü 'ūdī*

Şaire göre dayıca¹⁸ yürüyüş ve tavrına bakıldığında kolay kolay Yahudi denemeyecek bu güzelin, Yahudiliğini gösteren tek şey yüzüne dökülen iki buklüm saçıdır. Güzellik unsuru olarak bu saçlar diğer güzellere nazaran Yahudi güzeli daha çekici kılmaktadır. Zira şair, onu bu haliyle görse hiçbir mucizeyi kabul etmeyen Firavun'un dahi derhal Hz. Musa'ya secde edeceğine inanır:

*O dayı revişle şu Yehūdī diyemezsin
Olmazsa yüzünde o iki zülf-i şühūdī
Kavm-i Benī İsrā'īl içinde anı görse
Fir'avnī olurdı dağı Mūsāya sücūdī*

¹⁸ Dayı: Tunus'un Osmanlı idaresinde bulunduğu zamanlarda memleketin başındaki kişiye verilen unvan. Dayılık eski Türkler'deki alplik gibi güç elde edilen bir sıfat ve şerefti. Öyle ki bu sıfatı hak etmek için Akdeniz'de bir kahramanlık göstermek şarttı. Dayıların aylıklarından başka çeşitli yan gelirleri vardı. Müslüman ve Yahudi tüccarlar ile ortak olarak para kazandıkları da olmuştur (Pakalın 1993: I, 408).

Âşıklarında eski yeni hiçbir şey bırakmayan yeni yetme Yahudi güzeli, gözleriyle, avcı geçinen Fazıl'ı dahi avlamış, kendisine âşık etmiştir:

*Eskiler alayım diyerekden o nev-âyîn
Ne nev kodı 'uşşâkına ne köhne nuğûdı
Fâzıl seni şehbâz-ı felek avcı bilürken
Bilmem nice şayd itdi seni çeşm-i Cağûdı (İ¹, 260^b ; İ², 207^b-208^a)*

Divanda benzer başka örneklere rastlamak mümkündür. Şair, ilgili terimleri kullandığı bir başka gazelinde:

*Bu şeb bezm-i şafâda bâde-i gül-fâmımız vardı
Yehûdî zümresinden şüh-ı hûb-endâmımız vardı
Yed-i beyzâsı el virdi bize ol Mûsî-i şühûñ
Egerçi Tîh-i hicrânında çok ârâmımız vardı
Müselmânâne kurbân olmadansa 'ıyd-ı Ađhâda
Bizim ol şüh ile Fâzıl Kamış bayramımız vardı (İ¹, 260^a; İ², 208^a)*

beyitlerine yer verir. Yukarıda geçen “Yed-i Beyzâ, Mûsâ, Tîh, Kamış Bayramı” gibi ifadeler Yahudilikle ilgili unsurlardır.¹⁹ Şair, bir eğlence gecesi, bir Yahudi güzelle kırmızı şarap içtiğini dile getirdikten sonra, uzun süre beklese de buna değdiğini ifade ederken Yahudilik unsurlarını kullanır. Öyle ki, “Yahudiler gibi Tîh çölünde çok bekledik ama o şuh güzelin “beyaz eli” bize el verdi” diyerek Hz. Musa'nın Firavun sarayında gösterdiği “beyaz el” mucizesine değinirken, “el verdi” tabiriyle de kelime oyunu yapmaktadır. Yine kıvrım kıvrım saçları olan genç bir Yahudi güzel için yazdığı,

*Bir Yehûdî-beçe ey millet-i İslâm işidiñ
Perçem ü zülfî gibi 'aklımı kıldı teşîit (İ¹, 228^b ; İ², 183^a)*

beytiyle aşkını tüm müslüman âlemine duyurmakla kalmaz, içinde bulunduğu bu amansız aşktan kurtulmak için “yetişin” diyerek dindaşlarından yardım ister. Fazıl, bir başka gazelinde tutulduğu genç Yahudi'nin adını da anar: “Nesim (bahar yeli)”. Nesim, Fazıl'ı aşkıyla öylesine meftun etmiştir ki Fazıl'ın gönlü rüzgarın önüne katılmış bir testiye dönmüştür:

*Nesim nâmına bir şüh Müsevîye düşüp
Dilim hevâ-yı mağabbetle bir sebû-yı nesim*

Şair, aynı gazelin makta beytinde “O âfeti bilemem nesiyim” diyerek başka bir kelime oyununa başvururken, şairlikteki ustalığını da konuşturur. Öyle ki Fazıl, çiçek gibi gözünü açarak kendinden geçmiş bir halde Nesim'in yüzüne bakmaktadır:

*O âfetiñ bilemem Fâzılâ ki ben nesiyim
Şüküfte gül gibi göz açmışam be-rûy-ı Nesim (İ¹, 247^b; İ², 198^b)*

Yukarıdaki beyitlerde adı geçen “Nesim”, muhtemelen şairin diğer şiirlerinde ve *Andnâme* manzumesinde andığı Yahudi güzelin ta kendisidir. Anlaşılan o ki Fazıl,

¹⁹ Bu unsurlarla ilgili bilgi “Andnâme-i Yehûdî-beçe”de geçen ilgili beyitlerin açıklamasında verilecektir.

Enderun'dan atıldıktan sonra 12 yıl İstanbul sokaklarında sersefil bir hayat sürerken, yolu genç bir Yahudi güzelle kesişmiş, ondan çok etkilenerek yana yakıla övgüler düzmüştür. Ancak şair, sadık bir âşık olması hususunda asıl hünerini “Andnâme-i Yehûdî-beçe” manzumesiyle ortaya koymaktadır.

ANDNÂME-İ YEHÛDÎ-BEÇE

Fazıl'ın baştan sona Yahudilikle ilgili kavramları kullanarak yazdığı bir manzumedir. Şair, bir Yahudi güzeli için yazdığı bu manzumeye “Yahudi Güzeli İçin Ağır Yeminlerle İsrailoğulları Kıssası”, bir diğer nüshaya göre de “Yahudi Güzeline Yemin Manzumesi” başlığını vermiştir. Başlıktan anlaşılacağı üzere Yahudiliğin birtakım değerleri üzerine ağır yeminler ederek aşkını ispatlamak ister. Yemin ettiği beyitlerde, and içmek üzere Farsça “yemin olsun, and olsun” anlamına gelen “be” edatını kullanır. Böylelikle ilk beyitten itibaren Yahudilikle ilgili çeşitli kavramların üzerine tek tek and içer. Kur'an'da geçen Yahudilikle ilgili kıssaları esas alan ilk 26 beyitten sonra Yahudilikle ilgili birtakım inanışların zikredildiği ikinci kısım gelir. İsrailoğullarının tarihi hakkında çeşitli kavramların bulunduğu bu 44 beyitlik manzume kaside nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Kafiye düzeni aa/xa/xa şeklindedir. Aruzun *hafif* bahrinde, fe‘ilâtün (fâ‘ilâtün) / mefâ‘ilün / fe‘ilün (fâ‘lün) kalıbıyla yazılmıştır. Fazıl, kıssaları daha çok Kur'an'da geçtiği şekliyle alırken, İsrailiyyat unsurlarına pek itibar etmez. Başlıkta “Kıssa-i Benî İsrâil” demesi Kur'an kıssalarından yararlandığının bir ifadesidir.

(58^b) **Berây-ı Dil-ber-i Müsevî Kıssa-i Benî İsrâ'îl bâ-Eymân-ı Ğalîza**²⁰

{Yahudi Güzeli İçin Ağır Yeminlerle İsrailoğulları Kıssası}

(Andnâme-i Yehûdî-beçe)

fe‘ilâtün/mefâ‘ilün/fe‘ilün

(fâ‘ilâtün) (fâ‘lün)

(..- / .-. / ..-)

(-.-) (--)

(H³: 58^b-59^b; H²: 60^a-61^a; İ¹: 203^b-205^a; İ²: 112^a-113^a M: Tevârih/s. 50-51)

- 1 Ey Yehûdî be-ğazret-i Mevlâ
Be-cenâb-ı Kelîm-i Hâkık Mûsâ
- 2 Be-cenâb-ı mükerrerem-i Hârûn
O mu‘azzam birâder-i vâlâ (59^a)
- 3 Be-münâcât-ı vâdî-i Eymen
Be-dirâşânî-i Yed-i Beyzâ
- 4 Be-hirâsendegî-i kalb-i Kelîm²¹
Çübü olduğda *hayyeten tes‘â*²²
- 5 Be-nidâ’-i büzürg-i lâhûtî
*Lâ-tehaf inne Rabbeke’l-a’lâ*²³

²⁰ İ¹: Andnâme-i Yehûdî-beçe; M: Dîger Kaşîde-i Nev-zuhûr

²¹ H², İ¹: Kelîm; H³, İ², M: selîm

²² İ¹, de 5. beyit

²³ İ¹, de 4. beyit

ENDERUNLU FAZIL DİVANI'NDA YAHUDİLİKLE İLGİLİ UNSURLAR

- 6 Be-ber-efrāzī-i Kelīm ber²⁴-Ṭūr
Görmege nūr-ı ḥazret-i Mevlā
- 7 Be-ḡanemhā-yı ū be-keleb-i ḡanem
Be-çerāḡāh u rā'iyān u 'aşā²⁵
- 8 Be-tecellī-i nūr-ı 'ālem-sūz
Be-sücūd-āverī-i arz u semā
- 9 Be-ḡüdāzī-i Ṭūr u cān-ı Kelīm²⁶
Be-firūzī-i naḥl şem'-āsā
- 10 Be-nidāhā-yı *len terānī* kim
Dil-i Mūsāya oldı şerḥa-ḡuşā
- 11 Be-firistādegī-i 'İmrānī
Ḳavm-i Fir'avna itmege ḡavḡā
- 12 Be-ḥudāvendigārī-i Fir'avn
Eyledikde cihāna istilā
- 13 Be-bülendī-i şarḥ-ı Hāmānī
Ki cihān içre idi bī-hemtā
- 14 Be-ḥırāş-ı dil-i füsünkārān
Çüb-ı Mūsā olunca ejderhā
- 15 Be-fiḡānī-i sāḥirān be-niyāz
Rabbenā innenā ḡad āmennā
- 16 Be-firārī-i ḡavm-i İsrā'īl
Be-şikāfī-i sine-i deryā
- 17 Be-rehā-yābī-i ḡürūh-ı Kelīm
Be-ḡarīḡī-i millet-i a'dā
- 18 Be-zebūnī-i millet²⁷-i Ḳıbtī
Be-tüvānī-i firḡa-i Mūsā
- 19 Be-fütādī-i ḡavm-i İsrā'īl
Tih-i nā-yāb-ı ḡamda²⁸ şubḥ u mesā
- 20 Be-zenişkārī-i 'aşā-yı Kelīm
Be-dü nīm-sāzī-i dil-i ḥārā
- 21 Be-ḡuhūr-ı düvāzdeh çeşme
On iki sıbt içün olup icrā
- 22 Be-ni'amhā-yı bī-şumārī-i Ḥaḡ
Baḡl u ḡışşā vü menn ile selvā
- 23 Be-ḡamām-ı büzürg-i sāye-fiḡen
K'oldı ecdādınız ile hem-pā
- 24 Be-kitāb-ı müşerref-i Tevrāt
Be-Zebūr u be-Ḳuds-i cān-efzā (59^b)

²⁴ l: be

²⁵ l: +; H², H³, İ², M: -

²⁶ l²: be-ḡüzārī-i Ṭūr cān u Kelīm; M: be-ḡüzārī-i Ṭūr-ı cān-ı Kelīm

²⁷ l: zümre

²⁸ l: nā-yāb içre

- 25 Be-‘Üzeyr ü be-Sāmīrī-i ḳadīm
Be-perestī-i ‘icl-i ḥüb-edā
- 26 Be-Semū’el be-ḥazret-i Sem‘ün
Be-cenāb-ı ekābir-i ḳudemā
- 27 Be-büzürgī-i yevm-i Sebt-i şerīf
Kı odur günler içre bī-hemtā
- 28 Be-Ḥamīrsiz hem be-‘Iyd-ı Ḳamuş
Ol iki rüz²⁹-ı sa’d u nūr-efzā³⁰
- 29 Be-zebān-ı faşīḥ-i ‘İmrānī
Ol lisān-ı zarīf ü³¹ sīne-güşā
- 30 Be-cemā‘atbaşı be-ḥāḥāmān
Be-bevāḳī³²-i puḥte vü ḥāmḥā
- 31 Öldüm öldüm amān a cānānım
Ḳıl beni bir vişāl ile iḥyā
- 32 Ne bu ṭavr u³³ ‘inād u cevr ü sitem
Ne bu nāz u edā bu istiḡnā
- 33 Dil ki şandūḳa-i Yehūd gibi
Ya‘ni şandūḳa-i ḳazā vü belā
- 34 Çār-mīḥ-ı felākete koyduñ
Ben Mesīḥā mıyım nedür bu ezā
- 35 Tatlı refṭār ile şeker-ḥandūñ
Baña bu zehri yuṭduran³⁴ cānā
- 36 Sebt güninde cān yaḳar ḡamzeñ
Buña rāzī mı ḥazret-i Mūsā
- 37 Şīşe-bāz u perende-bāz daḥı
Ḥokḳa-bāz u civān-ı raḳş-ārā³⁵
- 38 Abs ider şīşe içre şad ‘ifīṭ
Ol füsün-pişe istese farzā
- 39 Çeşmi seḥḥār kendüsi seḥḥār
Dil-i bī-çāre nice bula rehā
- 40 Nıgeh-i sīne-düzü³⁶ reh-zen-i dīn
Ġamze-i mesti āfet-i dünyā
- 41 Mār-ı zülfi belā-yı çüb-ı Kelīm
Sā‘idi ḡıḫṭa-i Yed-i Beyzā
- 42 Düşme ey dil Yehūda bīḥūde
Müslümānda güzel mi yok ‘acabā

²⁹ M: yevm

³⁰ İ¹: -ı rüşen-zā

³¹ İ²: -ı

³² İ²: berānī

³³ İ¹, H², İ², M: -ı

³⁴ İ¹: yuṭṭuran

³⁵ İ¹: + ; H², H³, İ², M: -

³⁶ İ¹: nıgeh-i sīne-düzü; H², H³: nıgehi sīne-düz u; İ², M: nıgehi sīne-düz-ı

- 43 Ehl-i İslâmdan yeter şerm it
Beni ey tab' eylediñ rüsvâ³⁷
- 44 Kâfiye çok u derd çok Fâzıl
Tâ-be-maḥşer ider misin şekvâ

Açıklamalar***Ey Yehūdî be-ḥazret-i Mevlâ******Be-cenâb-ı Kelîm-i Ḥaḳḳ Mûsâ***

{Ey Yahudi! Yüce Allah için, Allah'ın Kelîm'i Musa hazretleri için}

Şair aşkıını ispat etmek için, öncelikle yüce Allah'ın, sonra Yahudilere gönderilen kitap sahibi peygamberlerden Hz. Musa'nın adına and içmektedir.

Kelîm, Musa peygamberin lakabıdır. Hz. Musa, Tur dağında Allah'la konuştuğu için "Kelîmullah" lakabıyla anılır. Sıfat-ı müşebbehe yapısındaki "Kelîm", lügatte "konuşan" anlamına gelmektedir.

Mûsâ: Benî İsrail'e gönderilen peygamberlerdendir. Kutsal kitaplardan Tevrat, Hz. Musa vasıtasıyla gönderilmiştir. Enderunlu Fazıl divanında, 120 yıl yaşayan Hz. Musa'nın hayatından çağrışımlarla yazılmış birçok beyit vardır. İslamî kaynaklara göre rüyasında Beytü'l-makdis'ten çıkan bir ateşin Mısır'a sıçradığını ve Mısır'ın evlerini yaktığını, bütün Kibtîler'i yok ettiğini, ancak İsrailoğulları'na zarar vermediğini gören Mısır firavunu, rüyasını yorumlatınca İsrailoğulları içinden doğacak bir çocuğun elinden saltanatını alacağını öğrenir. Bunun üzerine İsrailoğulları'ndan doğan her çocuğun öldürülmesini emreder, ancak daha sonra bir yıl öldürülmelerini bir yıl sağ bırakılmalarını ister. Hz. Musa, böylesi bir yasak yılda dünyaya gelmiştir. Musa dünyaya geldiğinde annesine, çocuğunu emzirip tehlike anında da onu bir sandığa koyarak nehre bırakması istendikten sonra, ileride oğlunun peygamber olacağı müjdesi verilir. Oğlunu daha fazla gizleyemeyeceğini anlayan anne, kendisine söylendiği gibi çocuğunu bir sandık içinde nehre bırakır. Musa'yı nehirde bulan Firavun'un hanımı Âsiye, Firavunun da rızasını almak suretiyle onu evlat edinir (Taha 20/38-40; Kasas 28/7-13) (Harman 2006: 211). Fazıl bu olaya şöyle işaret eder:

Feleğin luḫfi muḳârin olagelmiş ḳahra
Keder âyîne-i iḳbâle olur zer-mühre
Çâhsız olmadı sulṫân Meh-i Ken'ân şehre
Aṫdı Mûsâyı Kelîm itmeden evvel nehre
Ne nuḫûsât-ı Zühalden ne kırân-ı Zühre
Ḥandenâk ol şaḳınuḫ olma 'abûsî-ḳehre (İ¹, 66^a; İ², 123^a)

{Feleğin iyiliği dahi artık kahır olagelmiş. Talih aynasının altın süsü kederdir. Kenan Ay'ı (Hz. Yusuf) kuyuya düşmeden sultan olmadı. **Musayı da peygamber etmezden önce nehre attı.** Ne Zühâl'in uğursuzlukları ne de Zühre'nin talih vermesi; gülmeye devam et, suratını asma!}

Musa hakkında, muharref Tevrat'ta yer alan bazı bilgiler Kur'an'la çelişmektedir. Tevrat'a göre Musa'yı sudan çıkararak kadın Firavun'un kızı Thermuthis, Kur'an'a göre ise hanımı Âsiye'dir. Medyen'de Musa'nın yardım ettiği kızların sayısı Kur'an'a göre 2, Tevrat'a göre 7'dir. Tevrat'ta kayadan sadece 1 kaynağın çıktığı belirtilirken Kur'an'da 12 kaynaktan bahsedilir. Kur'an'da Firavun'un veziri olarak anılan Haman'dan Tevrat'ta söz edilmez. Kur'an'a göre Musa geceleyin dağda ateş görür ve ondan bir kor parçası almak veya yol sormak için dağa yaklaşırken Tevrat'ta bu olayın gündüz geçtiği rivayet edilir. Kur'an'da

³⁷ İ¹, M: + ; H², H³, İ²: -

sihirbazların Musa'ya iman ettiği bildirilirken, Tevrat'ta bundan bahsedilmez (Harman 2006: 212).

Be-cenâb-ı mükerrerem-i Hârûn

O mu'azzam birâder-i vâlâ

{Saygıdeğer Harun hazretleri; o büyük, değerli yüce kardeş adına}

Hârûn: Hz. Musa'nın kardeşi, onun yardımcısı olarak İsrailoğulları'na gönderilen peygamber. Tevrat'ta Aharon şeklinde geçen kelimenin, Filistin Süryanicesinden Arapça'ya geçtiği tahmin edilmektedir. Eski Ahit'e göre Hz. Musa vahiy almak için dağa çıktığında İsrailoğulları'na tapınmak üzere put yapan Harun'dur. Ancak Kur'an bu kişinin Samiri olduğunu açıkça söyler (Gündüz 1998: 159). Kur'an'da 20 yerde adı geçen Harun, genellikle Hz. Musa ile birlikte anılır. Kur'an'a göre açık ve etkili konuşma yeteneğine sahip olup, Hz. Musa'nın isteği üzerine ona yardımcı olmak üzere Allah tarafından görevlendirilmiş, Hz. Musa'nın Firavun'la mücadelesinde yanında bulunmuştur (Harman 1997: 254-256). Kur'an'da, Taha sûresi (20) 29-32. ayetlerde Hz. Musa'nın Rabbine seslenmesi şöyle anlatılır: “Bana ailemden bir de yardımcı ver (29). Kardeşim Harun'u (30). Onun sayesinde arkamı kuvvetlendir (31). Ve onu işime ortak kıl (32)”. Böylece kardeşi Harun, Hz. Musa'ya Firavun'a karşı savaşında yardımcı olarak verilmiştir. Şairin “birader-i vâlâ” demesi bu kardeşlik ilişkisine dayanmaktadır. Fazıl, divanında Hz. Harun'u, Hz. Musa'nın kardeşi olması yönüyle bir yerde daha anar:

Oldı Mūsâ ile Hârûn gibi

Faḥr-i kevneyne birâder Ḥayder (İ¹, 20^a; İ², 23^b)

Be-münâcât-ı vâdî-i Eymen

Be-draḥşânî-i Yed-i Beyzâ

{Eymen vadisindeki yakarış, Beyaz El'in parlaması adına}

Vâdî-i Eymen: Allah'ın Tur dağında Hz. Musa'ya tecelli ettiği vadi. “Mübarek vadi” anlamına gelir. Kur'an'da Kasas sûresinin (28) 30. ayetinde “Oraya gelince, o mübarek yerdeki vadinin sağ kıyısından” şeklinde geçen ibareden hareketle “Vadi-i Eymen” biçiminde anılagelmiştir. Şairin “münâcât” demesindeki sebep Hz. Musa'nın bu vadiye Rabbinden yardım istemesidir.

Yed-i Beyzâ: “Beyaz el”. Hz. Musa'nın Firavun'u inandırmak üzere elini göğsüne koyup çıkardıktan sonra ellerinin bembeyaz olması mucizesidir. Kur'an'da birkaç yerde geçer. Firavun'un sarayında aynı anda gösterilen mucizelerden olduğu için asayla (çüb) birlikte anılır. Buna göre Kasas sûresi (28) 32. ayette geçen “Elini koynuna sok; kusursuz, bembeyaz çıkacaktır” ve Araf sûresi (7) 108. ayetteki “Ve elini (cebinden) çıkardı. Birdenbire o da seyredenlere bembeyaz görünürdü” ibarelerinden hareketle “yed-i beyzâ (beyaz el)” biçiminde anılagelmiştir. Taha sûresi (20) 22 . ayette “Bir de elini koltuğunun altına sok ki bir başka mucize olmak üzere o kusursuz ve lekesiz beyazlıkta çıksın” denmektedir. Şair “beyaz elin” parlaklığını vurgulamak üzere “draḥşânî” kelimesini kullanır. Divanda bazen asayla (çüb) birlikte, bazen de tek başına “yed-i beyzâ” mucizesine yer verilir³⁸:

Çüb-ı Mūsâ gibi destimde olan kıl-k-i siyâh

Niçe Fir'avna 'ıyân itdi Yed-i Beyzâyı (İ¹, 79^b; İ², 71^a)

{Elimde Hz. Musa'nın asası gibi olan siyah kalem, birçok firavuna beyaz eli gösterdi}

Bir naatında geçen aşağıdaki Farsça beyitte de yed-i beyzâ tabiri vardır:

³⁸ Buraya aldığımız örnekler dışında bkz. (İ¹, 130^a; İ², 81^a), (İ¹, 155^a; İ², 146^a).

Tüyî nûr-ı Yed-i Beyzâ tü cân-bağşende-i mevtâ

Meded-cüy-ı tü Mûsî hem Mesîhâ yâ Resûlallâh (İ¹, 7^a; İ², 20^a)

{Ey Allah'ın resulü! Beyaz eldeki nur sensin, ölümlere can bağışlayan sensin. Hem Hz. Musa hem de Hz. İsa senden şefaata umar}

Be-hirâsendegî-i kalb-i Kelîm

Çübü olduğda hayyeten tes'â

{Hz. Musa'nın, asası kılmıdayan bir yılan olunca kalbinde korku duyması adına}

Hayyeten tes'â: “Hayyeten tes'â “ibaresi Kasas sûresi (28) 31. ayette geçer. Buna göre ayette “Ve asanı at” (denildi). Musa (attığı) asayı yılan gibi deprenir görünce, dönüp arkasına bakmadan kaçtı” denilmektedir. Hz. Musa esasının yılan gibi hareket etmesini görünce korktuğu için şair, “hirâsendegî (korku duyma)” kelimesine yer vermiştir. Hz. Musa, korkup geri dönecekken vadinin sağ yamacından gelen bir sesle kendisine ayakkabılarını çıkarması emredilir ve peygamber olarak seçildiği müjdelendir. Divandaki başka bir beyitte, Allah'tan gelen bu hitaba şöyle gönderme yapılır:

Rüsül ol bezm-i pes-i perdeye nâ-mahremdür

Türdan olmuş idi hâzret-i Mûsâya hitâb (İ¹, 5^b; İ², 15^b)

{Peygamberler, o perdenin arkasındaki meclise mahrem değildir. Nitekim Hz. Musa'ya Tur dağından seslenilmişti}

Be-nidâ'-i büzürg-i lâhûtî

Lâ-tehaf inne Rabbeke'l-a'lâ

{Gayb âleminden gelen büyük “Korkma, muhakkak ki Rabbin en üstündür” seslenişi adına}

Kasas sûresi (28) 31. ayetin devamı şöyledir: “Ey Musa! Beri gel, korkma. Çünkü sen emniyette olanlardansın” buyrulur. “Lâ-tehaf” ibaresi “korkma” demektir. Ayetin devamında “inneke mine'l-âminîn” geçse de şair iktibas “inne rabbeke'l-a'lâ (muhakkak ki Rabbin en üstündür)” şeklinde yapmıştır. Kur'an'ın 87. sûresi olan el-A'lâ sûresinin ilk ayetinde de “Rabbüke'l-a'lâ” ibaresi geçmektedir.

Be-ber-efrâzi-i Kelîm ber-Tûr

Görmege nûr-ı hâzret-i Mevlâ

{Hz. Musa'nın, yüce Allah'ın nurunu görmek için Tûr dağına çıkması adına}

Tûr: Hz. Musa'nın Allah'la konuştuğu dağ (bkz. Musa). Şair, Hz. Musa'nın Allah'ı görmek üzere Tûr dağına çıkmasını Farsça “ber-efrâzi (çıkma, tırmanma)” kelimesiyle ifade etmiştir.

Be-ganemhâ-yı ü be-kele-i ganem

Be-çerâgâh u râ'iyân u 'aşâ

{Onun koyunları ve koyun köpeği, otlağı, çobanları ve asası adına}

Çobanlıkla ilgili “ganem (koyun), kelb-i ganem (koyun köpeği), çerâgâh (otlak), râiyân (çobanlar) ve aşâ (değnek)” gibi mütenasip kelimelerin bir arada kullanıldığı bu beyitte Hz. Musa ile Hz. Şuayb arasında geçen kıssa telmih edilmektedir. Buna göre Hz. Musa'nın Medyen suyunda Hz. Şuayb'a ait koyunları, onun kızları yerine otlatıp sulaması hadisesi sözkonusudur. İlgili kıssa Kasas sûresi (28) 23-24. ayetlerde şöyle geçmektedir: “Musa, Medyen suyuna varınca, orada (hayvanlarını) sulayan birçok insan buldu. Onların gerisinde de, (hayvanlarını) engelleyen iki kadın gördü. Onlara: Derdiniz nedir? dedi. Şöyle cevap verdiler: Çobanlar sulayıp çekilmeden biz (onların içine sokulup hayvanlarımızı) sulayamayız; babamız da çok yaşlıdır. Bunun üzerine Musa, onların yerine hayvanlarını sulayıverdi. Sonra gölgeye çekildi ve “Rabbim! Doğrusu bana indireceğin her hayra muhtacım” dedi”.

Be-tecellî-i nûr-ı 'âlem-sûz

Be-sücûd-âverî-i arz u semâ

{Dünyayı yakan nurun tecellisi adına. Yer ve göğün secdeye gitmesi adına}

Be-güdâzî-i Tûr u cân-ı Kelîm

Be-firûzî-i nahl şem'-âsâ

{Tûr dağının ve Hz. Musa'nın kalbinin erimesi, ağacın mum gibi yanması adına}

Şair bu iki beyitte, Allah'ın tecelli etmesi üzerine Tûr dağının parçalanıp, Hz. Musa'nın kendinden geçmesi hadisesini telmih etmektedir. Buna göre Araf sûresi (7) 143. ayette sözkonusu hadise şöyle anlatılır: “Musa tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca “Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!” dedi. (Rabbi): “Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!” buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti, Musa da baygın düştü. Ayılınca dedi ki: Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tevbe ettim. Ben inananların ilkiyim”.

Firûzî-i nahl: Ağacın yanması. Hz. Musa, Hz. Şuayb'ın kızlarından Safura ile evlendikten sonra 10 yıl Medyen'de kalır. Buradan ayrıldıktan sonra Eymen vadisindeki Tûr civarına geldiğinde dağda bir ateş görür. Bu hadise Kur'an'da Kasas sûresi (28) 29-30. ayetlerde şöyle anlatılır: “Sonunda Musa süreyi doldurup ailesiyle yola çıkınca, Tûr tarafından bir ateş gördü. Ailesine: Siz (burada) bekleyin; ben bir ateş gördüm, belki oradan size bir haber yahut ısınmanız için bir ateş parçası getiririm, dedi. Oraya gelince, o mübarek yerdeki vadinin sağ kıyısından, (oradaki) ağaç tarafından kendisine şöyle seslenildi: Ey Musa! Bil ki ben, bütün âlemlerin Rabbi olan Allah'ım”. Şair “firûzî (yanmak)” kelimesiyle uzaktan yanan ağacın parlamasına göndermede bulunur. Fazıl, divanındaki beyitlerde bu ağaçtan “nahl-i tecellî” olarak bahseder.³⁹ Mesela,

Hızır ile maṭlab itdiği âbım Sikenderiñ

Müsâ cebelde gördüğü âteş degil miyim (İ¹, 247^a; İ² 197^a)

{İskender'in Hızır ile aradığı hayat suyuyum.

Musa'nın dağda gördüğü ateş değil miyim!}

beytinde bahsettiği bu ateştir. Şair bazen Ramazan ayında yanan minareleri bazen de kalemini benzetmede “nahl-i tecellî” tamlamasını tercih eder:

Her menâr oldı birer nahl-i tecellî şanasın

Vâdî-i Eymene döndü bu behişt-i büldân (İ¹, 31^a; İ², 47^a)

{Her minare birer tecelli ağacı oldu.

Bu cennet şehir sanki Eymen vadisine döndü}

Hâmeye her ne zamân ol Yed-i Beyzâyı şunar

Nûr ile nahl-i tecellî ola şimşâd-ı kalem (İ¹, 130^a; İ², 81^a)

{O ne zaman kaleme beyaz (cömert) elini uzatsa

kalem şimşadı o anda parlayarak tecelli ağacı olur}

Be-nidâhâ-yı len terânî kim

Dil-i Müsâya oldı şerha-güşâ

{Musa'nın kalbinde yara açan “Sen beni asla göremezsin” nidaları adına}

Len terânî: “Sen beni asla göremezsin” anlamındaki bu ibare Araf sûresi 143. ayette geçmektedir. Buna göre ayette sözkonusu hadise şöyle anlatılır: “Musa tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca “Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!”

³⁹ Buraya aldığımız örnekler dışında bkz. (İ¹, 96^a; İ², 82^b), (İ¹, 135^a; İ², 90^b), (İ¹, 237^b; İ², 189^b), (İ¹, 254^a; İ², 201^b).

dedi. (Rabbi): “Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!” buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti, Musa da baygın düştü. Ayılınca dedi ki: Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tevbe ettim. Ben inananların ilkiyim”. Şair, bu seslenişin akabinde dağın parçalanmasıyla Musa'nın bayılmasını, “Dil-i Mûsâya oldu şerha-güşâ (Musa'nın gönlünü yaraladı)” mısrasıyla ifade eder. Divandaki bir naattan alınan aşağıdaki Farsça beyitte “Len teranî” hitabı şöyle geçmektedir⁴⁰:

Ân nûr-ı cevher-i nûr k'ez-halk geşte mestûr

Mûsâ şenîde ber-Tûr âvâz-ı Len terâ-râ (İ¹, 17^a; İ², 14^b)

{O nur cevherinin nuru halktan gizli kılındığı için Musa, Tûr'da “göremezsin” avazını işitti}

Be-firistâdegî-i 'İmrânî

Qavm-i Fir'avna itmege gâvgâ

{Firavun kavmiyle mücadele için İbraniler'in gönderilmesi adına}

İmrânî: “İmrân”, Hz. Musa ve Harun ile kızkardeşleri Meryem'in babasıdır (Şemseddin Sami 1996: V, 3216). Şairin, *Qavm-i Firavn* dediği kavim de Mısır halkıdır. “İmrânî” kelimesiyle kastedilen Musa ve Harun kardeşlerdir. Farsça “firistâdegî” kelimesi “gönderilme” anlamına gelir. Buna göre Hz. Musa, Allah tarafından İsrailoğullarına peygamber olarak gönderilmiş, kardeşi Harun kendisine yardımcı kılınmış, böylece Mısır'da Firavun ve yandaşlarıyla savaşmıştır.

Be-ğudâvendigârî-i Fir'avn

Eyledikde cihâna istilâ

{Firavun'un dünyayı istila edince efendilik taslaması adına}

Firavn: Mısır'da Amalika hükümdarının unvanıdır. İsmi hakkında çeşitli rivayetler vardır. Buna göre müfessirler Velid ibni Musab Ebû Nümeyr, Fantus (Mukâtil), Musab ibni Reyân, Muğîs, Kâbus gibi isimleri taşıdığını yazarlar (Yazır 1935: 347). Firavun, Hz. Musa'nın peygamberliğini kabul etmemekle kalmamış, kendisinin Tanrı olduğunu iddia ederek büyümüşdür. Kâinatı krallık alanı olarak tanıyan firavun, her zaman Tanrılar şeklinde tasvir edilmiştir (Aydın 2005: 235).

Be-bülendî-i şarh-ı Hâmânî

Ki cihân içre idi bî-hermâ

{Haman'ın yaptırdığı, dünyada eşi benzeri olmayan kule adına}

Sarh-ı Hâmânî: Firavunun veziri Haman'ın Firavun için yaptırdığı yüksek kule. Kur'an'da Kasas sûresinin (28) 38. ayetinde Haman'ın Firavun için yüksek bir kule yapması şöyle anlatılır: “Firavun: Ey ileri gelenler! Sizin için benden başka bir ilah tanımıyorum. Ey Haman! Haydi benim için çamur üzerine ateş yak (ve tuğla imal et), bana bir kule yap ki Musa'nın Tanrısına çıkayım; ama sanıyorum, o mutlaka yalan söyleyenlerdendir, dedi”. Haman'ın, Firavun ve Karun'la birlikte helak edildiği de Ankebut sûresi (29) 39. ayette şöyle geçer: “Karun'u, Firavun'u ve Haman'ı da (helak ettik)...”. Yahudileri kurayla yok etme girişiminde bulunan Haman'ın, Yahudi inancında oldukça kötü bir yeri vardır. Öyle ki Purim bayramı adını verdikleri bir bayramda Haman'ın kuklalarını yakarlar (Arslantaş 2011: 628). Sudî, *Gülistân Şerhi*'nde Firavun'un Tanrılık iddiasını ilk kabul edip destekleyeninin Haman olduğunu söyler (Yılmaz 2008: 671).

⁴⁰ Buraya aldığımız örnekler dışında bkz. (İ¹, 155^a; İ², 146^a), (İ¹, 237^b; İ², 189^b).

Be-ḥurāş-ı dil-i füsünkārān
Çüb-ı Mūsā olunca ejderhā

{Musa'nın asası ejderha olunca büyücülerin gönlüne korku dolması adına}

Çüb-ı Mūsā/Çüb-ı Kelīm/Asâ-yı Kelīm/Asâ-yı Mūsā: Asa, Hz. Musa'nın Firavun'un sarayında Firavun'un büyücülerini yenmekte kullandığı, ejderhaya dönüşen mucizevî değneğidir. Şöyle ki Hz. Musa'nın asası ejderha olunca Firavun'un büyücülerini büyük bir korku duyarak imana gelir. Bu kıssa, Kur'an'da Araf suresi (7) 106-126. ayetler arasında anlatılmaktadır. Tevrat'ta ise Çıkış IV/3'te geçer. Buna göre Kur'an'da büyücülerin imana geldiği dile getirilirken, Yahudilerin Kitâb-ı Mukaddes'inde bu duruma yer verilmez. Musa, Firavun'a Allah'ın elçisi olduğunu söyler ve inanması için ona asa ve beyaz el mucizelerini gösterir. İnanmamakta ısrar eden Firavun, Mısır'ın en büyük büyücülerini çağırır. Sonunda büyük bir yılan dönüşen Hz. Musa'nın asası büyücülerin bütün oyunlarına üstünlük kurar.⁴¹ Mucizede geçen asa kelimesi, klasik şiirde hem "asa" hem de "çüb" biçimiyle yer alır. Farsça "çüb" kelimesi de "asa" anlamına gelmektedir. Fazıl, divanında Hz. Musa'nın asasını türlü vesilelerle zikreder. Özellikle şairlikteki kudretini överken kalemini bu asaya benzetir⁴²:

Hâme destimde ki bir çüb-ı Kelīm oldı ne ğam
Baña fir'avnlık iderse iki mürtād-ı kalem (İ¹: - ; İ², 81^b)
{Kalemim elimde Hz. Musa'nın esasına dönüştü. Artık iki sonradan türeme kalem bana firavunluk ederse ne gam!}

Çüb-ı Kelīme hâme-i Fâzıl nazîredür
Gösterdi naqş-ı mâr-ı siyâh u sefid ü sürh (İ¹, 230^a; İ², 184^a)
{Fazıl'ın kalemi, Hz. Musa'nın esasına naziredir. Zira siyah, beyaz ve kırmızı yılan şekilleri gösterdi}

Be-fiğānî-i sâhîrān be-niyâz
Rabbenâ innenâ kad âmennâ

{Büyücülerin "Ey Rabbimiz! Muhakkak ki biz sana iman ettik" diyerek yalvarmalarına adına}

Hz. Musa'nın mucizesini gören büyücüler imana geldikten sonra yalvararak bağışlanma talep ederler. Bu durum, Kur'an'da Araf suresi (7) 121-126. ayetler arasında anlatılır. Büyücüler Hz. Musa'nın mucizesini görünce "Musa ve Harun'un Rabbi olan âlemlerin Rabbine inandık" derler. "Rabbenâ innenâ kad âmennâ" ifadesi bu ayetlerden yola çıkılarak iktibas edilmiştir.

Be-firārî-i kavm-i İsrâ'îl
Be-şikâfî-i sine-i deryâ

{İsrailoğullarının kaçıışı, denizin göğsünün yarılması adına}

Şikâfî-i sine-i deryâ: Denizin göğsünün yarılması. Bir mucize olarak, Hz. Musa'nın asasını vurmaya Kızıldeniz'in ikiye bölünmesi hadisesidir. Buna göre Firavun iman etmeyip baskılarını arttırdınca bir gece vakti Allah tarafından Musa'ya yola çıkması emredilir. Firavun ve askerleri de peşlerine düşer. Hz. Musa'nın denize asasını vurmaya Kızıldeniz

⁴¹ Eski Ahit'in ilk kısmını oluşturan kitaplardan "Çıkış'ta, Musa peygamberin yılan dönüşen asası Tanrı'nın kudretiyle oluşan bir "mucize (mofet)" olarak nitelendirilirken, Mısırlı büyücülerin asalarının yılan dönüşmesi hadisesi için "büyü (lehatim)" ifadesi kullanılmıştır. (Gürkan 2010: 99).

⁴² Fazıl'ın kalemini "çüb-ı Musa"ya benzettiği ve buraya aldığımız örnekler dışında bkz. (İ¹: - ; İ², 57^a), (İ¹, 95^a; İ², 76^b), (İ¹, 97^a; İ², 83^b).

ikiye ayrılır. İsrailoğulları denizi geçer, ancak peşlerinden gelen Firavun ve askerlerinin geçişi sırasında deniz tekrar birleşir. Firavun ve yandaşları boğularak ölür. Bu hadise Kur'an'da Şuarâ sûresinin (26) 25-67. ayetleri arasında anlatılır. Ayrıca Yunus sûresi (10) 90. ayette firavunun boğulma esnasında imana gelmesinden bahsedilir. Fazıl bu hadiseye, divanında Pedros isimli bir Ermeni sarraf için yazdığı,

Öyle fir'avnı ğarîk-ı ihsân
Niçün eyler Yed-i Beyzâ-yı kerem (İ¹, 90^b; İ², 55^b)

{Cömertliğin beyaz eli, öyle bir firavunu niçin ihsana boğar ki!}
beytiyle de gönderme yapar.

Be-rehâ-yâbî-i gürûh-ı Kelîm
Be-ġarîkî-i millet-i a'dâ

{Hz. Musa'nın halkının kurtulması, düşman kavmin boğulması adına}

Yukarıdaki beyte bağlı olarak devam eden bu beyitte Firavun ve askerlerinin boğulması olayı telmih edilmektedir. Kur'an'da Bakara sûresi (2) 50. ayette şu ifadeler yer alır: “Bir zamanlar biz sizin için denizi yarıdık, sizi kurtardık, Firavun'un taraftarlarını da, siz bakıp dururken denizde boğduk”. Şairin “millet-i a'dâ (düşman millet)” diye andığı kavim Firavun'un halkı olan Mısırlılardır. “Gürûh-ı Kelîm (Musa'nın kavmi)” ise Mısırlılar'ın elinden kurtulan İsrailoğullarıdır.

Be-zebûnî-i millet-i Kıbtî
Be-tüvânî-i fırka-i Mūsâ

{Kıbtî milletinin güçten düşmesi, Musa kavminin güçlenmesi adına}

Kıbtî/Kıbt: Mısır'ın eski halkına verilen ad. Eski Yunanlılar ve Latinler bu ismi galat olarak “Kit” ya da “Ekit” diye anarlar. Tevrat'ta “Ahim” diye geçer. Bir rivayete göre “Kıbt”, Eski Mısırlıların güya gayptan haber veren bir putunun ya da âliminin ismidir. Kur'an'da geçen “بالمبت والطاغوت”⁴³ daki “cibt”in bu put olduğu söylenir. Çıft kelimesinin de Cahûddan değil belki Mısır'da oturan Yahudi âlimlere vaktiyle verilmiş “Çibit” isminden kaldığı düşünülebilir (Ahmed Rifat 1299: V, 268-269).

Beyitte anlatılan “Kıbtî milletinin güçten düşmesi” ifadesi, Hz. Musa ve İsrailoğulları'nın Firavun ve askerlerine galip gelmesi hadisesine dayanır. Firavun'un helak edilmesinden sonra İsrailoğulları yükselişe geçmiş, Mısır halkı gerilemeye yüz yutmuştur. Öyle ki Firavun ve askerleri boğularak ölünce fellahlar, çocuklar ve ırgatlık eden basit insanlardan başka başa geçmeye uygun kimse kalmamış, bu nedenle Delûke adında akıllı ve yaşlı bir kadını 160 yaşındayken padişah edinmişlerdi (Gelibolulu Âlî : 23).

Be-fütâdî-i kavm-i İsrâ'îl
Tîh-i nâ-yâb-ı ğamda şubh u mesâ

{İsrailoğullarının, gece gündüz, ucu bucağı belli olmayan gam çölüne düşmesi adına}

Tîh: Mısır ile Filistin arasında bir yer olup, Kızıldeniz'in kuzeyinde Akabe körfeziyle Süveyş Körfezi arasında güneye doğru üçgen şeklinde bir ada suretinde uzanır. Güney kısmında Tûr-ı Sînâ dağı ve bunun kuzeyinde İsrailoğulları'nın kayboldukları Tîh çölü vardır (Şemseddin Sami 1996: III, 1731).

Kur'an da Maide (5) sûresinin 20-26. ayetleri arasında İsrailoğulları'nın 40 yıl boyunca daracık bir alanda kısıp kalmaları şöyle anlatılır: “Bir zamanlar Musa, kavmine şöyle

⁴³ Kur'ân Nisâ 4/51: “...putlara ve batıl Tanrılar'a (iman ediyorlar)...”.

demmişti: Ey kavmim! Allah'ın size (bağışladığı) nimeti hatırlayın; zira O, içinizden peygamberler çıkardı ve sizi hükümdar kıldı. Âlemlerde hiçbir kimseye vermediğini size verdi (20). Ey kavmim! Allah'ın size (vatan olarak) yazdığı mukaddes toprağa girin ve arkanıza dönmeyin, yoksa kaybederek dönmüş olursunuz (21). Onlar şu cevabı verdiler: Ey Musa! Orada zorba bir toplum var; onlar oradan çıkmadıkça biz oraya asla girmeyeceğiz. Eğer oradan çıkarlarsa biz de hemen gireriz (22). Korkanların içinden Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu iki kişi şöyle dedi: Onların üzerine kapıdan girin; oraya bir girdiniz mi artık siz zaferi kazanmışsınız demektir. Eğer müminler iseniz ancak Allah'a güvenin (23). Ey Musa! Onlar orada buldukları müddetçe biz oraya asla girmeyiz; şu halde sen ve Rabbin gidin savaşın; biz burada oturacağız, dediler (24). Musa: Ey Rabbim! Ben kendimden ve kardeşimden başkasına hakim olamıyorum; bizimle, bu yoldan çıkmış toplumun arasını ayır, dedi (25). Allah, öyleyse orası (arz-ı mukaddes) onlara kırk yıl yasaklanmıştır; (bu müddet içinde) yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşacaklar. Artık sen, yoldan çıkmış toplum için üzülme, dedi” (26). Tarihî rivayetlere göre mukaddes topraklara girmek istemeyen ve peygamberlerine karşı gelen İsrailoğulları, bugün Tih çölü olarak bilinen daracık bir arazi üzerinde kısıp kalmış; kendileri ölüp yeni bir nesil yetişinceye kadar buradan kurtulamamışlardır.⁴⁴ Fazıl divandaki bir başka beytinde de:

Yed-i beyzâsı el virdi bize ol Mûsî-i şühûn
Egerçi Tih-i hicrânında çok ârāmımız vardı (İ¹, 270^a; İ², 208^a)

diyerek “tîh-i hicrân (ayrılık çölü)” tamlamasıyla bu hadiseyi telmih eder.

Be-zenîşkârî-i ‘aşâ-yı Kelîm

Be-dü nîm-sâzî-i dil-i hârâ

{Hz. Musa'nın asa darbesiyle sert taşı ortadan ikiye ayırması adına}

Be-zuhûr-ı düvâzdeh çeşme

On iki sıbt için olup icrâ

{On iki torun için akan on iki çeşmenin ortaya çıkması adına}

Bu iki beyitte Hz. Musa'nın kayadan su fişkirtması mucizesine telmih vardır. Kur'an'da anlatılan bu mucize, Tevrat anlatılarında da geçer.

Düvâzdeh çeşme: On iki çeşme. Bu ifade, Kur'an ve Tevrat'ta bahsedilen bir hadiseyi telmihen kullanılmıştır. Buna göre Çıkış XXII-6-7'de Musa'nın taşa vurması ve taştan su çıkmasından bahsedilir (Aydın 2005: 521). Kur'an'da Bakara sûresi (2) 60. ayette, bu hadise şöyle anlatılır: “Musa çölde kavmi için su istemişti de biz ona: “Değneğinle taşa vur! demiştik. Derhal (taştan) on iki kaynak fişkirdi. Her bölük içeceği kaynağı bildi. (Onlara): Allah'ın rızkından yeyin, için, sakın yeryüzünde bozgunculuk etmeyin dedik”. Tevrat'ta “bir tek çeşme”den bahsedilse de Kur'an'da açıkça “on iki çeşme” olduğu ifade edilmektedir.

On iki sıbt: Sıbt, torun demektir. İsrailoğulları'nın Hz. Yakub'un on iki oğluna⁴⁵ nispetle ayrıldıkları on iki kabilenin her birine verilen isimdir. Tamamına “esbât” denilir. On iki

⁴⁴ Bu olay, Yahudi tarihinde unutulmayan 5 felaket arasında gösterilir. Diğerleri, Süleyman mabedinin Buhtunnasr tarafından yıkılması, sürgün dönüşü inşa edilen mabedin Romalılar tarafından tekrar yıkılması, Bar Kohba isyanının Romalılar tarafından bastırılması, Roma imparatoru Hadrian tarafından Yahudiler'e Kudüs'e giriş yasağının konmasıdır (Arslantaş 2011: 608). Yine aralarında çölde yaşadıkları bu 40 yılı anmak üzere “Çardaklar Bayramı (Sukot)” adıyla kutladıkları bir bayram vardır (Arslantaş 2011: 617-620).

⁴⁵ Hz. Yakub'un 12 oğlunun ismi şöyledir: Ruven, Şimon, Levi, Yehuda, Yisakar, Zevulun, Dan, Naftali, Gad, Aşer, Yusuf ve Bünyamin. (Gürkan 2010: 22).

kabile, Filistin ülkesi, Gazze ve Askalan sahilleri dışında on iki parçaya ayrılıp her bir parçası Hz. Yakub'un oğullarından birinin nesline mahsustu (Şemseddin Sami 1996: IV, 2532-2533).

***Be-ni'amhâ-yı bî-şumârî-i Hâk
Bağl u kıssâ vü menn ile selvâ***

{Allah'ın sayısız nimetleri; sebze, hıyar, helva ve bildircin adına}

Menn ve selvâ: Menn, kudret helvası; selvâ ise bildircin anlamına gelir. Tevrat'a göre Firavun'un ordusuyla birlikte Kızıldeniz'de yok edilmesinden sonra Kızıldeniz sahili boyunca Sûr çölünde üç gün susuz yürüyen İsrailoğulları, Mara adı verilen yerde suya ulaştıktan sonra buradan Elim'e, Elim'den de Elim ile Sina arasındaki Sin çölüne varırlar. Burada açlıktan şikayet edince kendilerine menn ile selvâ verilir (Harman 2006: 209). Kur'an'da ise "menn ile selvâ" tabiri Bakara sûresi (2) 57. ayette geçmektedir. Allah şöyle buyurur: "Sizi bulutla gölgeledik, size kudret helvası ve bildircin gönderdik ve verdiğimiz güzel nimetlerden yeyiniz dedik". Menn'i sembolize etmek üzere Yahudiler arasındaki Haftalar Bayramı'nda bayram süresince fındık, fıstık gibi yemişlerle sütlü ve tatlı gıdaların (kadayf) yendiği bilinmektedir (Arslantaş 2011: 606).

Bağl u kıssâ: Bakla ve hıyar anlamına gelen bu ibare Kur'an'da Bakara sûresinin (2) 61. ayetinde şöyle geçer: "Hani siz (verilen nimetlere karşılık): Ey Musa! Bir tek yemekle yetinemeyiz; bizim için Rabbine dua et de yerin bitirdiği şeylerden; sebzesinden, hıyarından, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından bize çıkarsın, dediniz. Musa ise: Daha iyiyi daha kötü ile değiştirmek mi istiyorsunuz? O halde şehre inin. Zira istedikleriniz sizin için orada var, dedi...". Fazıl, ayette geçen "sebze ve hıyar" ibaresinden iktibasen "bağl u kıssâ" demiştir.

***Be-gamâm-ı büzürg-i sâye-figen
K'oldı ecdâdîfuz ile hem-pâ***

{Atalarınızı gölgeleyerek onlarla birlikte hareket eden büyük bulut adına}

Gamâm: Bulut. Kur'an'da Bakara sûresi (2) 57. ayete telmih vardır: "Ve üstünüze o bulutu gölgelik çektik..." (Yazır 1935: 360). Ayette "bulut" anlamında "gamâm" kelimesi kullanılmıştır. Tih çölünde kaldıkları süre zarfında Allah tarafından İsrailoğullarının başı üzerine ince bir bulut getirilmiş, böylece sıcaktan helâk olmaları önlenmiştir.

Be-kitâb-ı müşerref-i Tevrât
Be-Zebûr u be-Şuds-i cân-efzâ

{Kutsal Tevrat kitabı, Zebur kitabı ve can katan Kudüs adına}

Tevrât (Tora): Hz. Musa'ya indirilen kutsal kitap. Eski Ahit'te Hz. Musa'ya verilen 5 kitabı simgeler. Tevrat kitaplarının konuları kısaca şöyledir:

1- Bereşit (Tekvin, Yaratılış, Oluş, Başlangıç): Dünyanın başlangıcı, insanın yaratılışı, Adem ve Havva, insanların ilk suçu, Kabil (Kain) ile Habil, Nuh, İbrahim, İshak, Esav, Yakup, Yusuf ve kardeşleri ve Yakub'un Yehova ile güreşinden sonra ona İsrail adının verilmesi anlatılır.

2- Şemot (İsimler) (Çıkış, Mısır'dan dışarıya gidiş): Musa'nın hikâyesi, Sina dağında Yehova'nın kanunlarını bildirişi, 10 Emir (Evâmîr-i Aşere) denilen şeriat kanunları anlatılır.

3- Vayikra (çağırdı) (Levililer): İsrail şeriat kanunları, âyin ve merasime dair usûl, kurban ve kahinlerin temizlik kuralları anlatılır.

4- Bamidbar (çölde) (Sayılar): İsrail kavminin Sina dağı çevresinde ilerleyerek Erden'e gelmesi. Nüfus sayımından, şeriat kanunlarından ve hikâyelerden, kayadan su çıkarılmasından, yakıcı yılanlardan bahsedilir.

5- Dvarim (Şeyler): Musa'nın ölümünden, gömülmesinden ve onun için tutulan yastan bahseder (Tanyu 1966: 102-103).

Zebûr: Hz. Davud'a indirilen kitap. İslamî çevreler, Eski Ahit içerisinde yer alan ve toplam 150 ilahiden oluşan Mezmurlar'ın (Psalms) Kur'an'da Hz. Davud'a indirildiği belirtilen Zebur olduğunu düşünmektedir (Gündüz 1998: 261). Divanda *Zebur* ismi, Fazıl'ın muhtemelen yine aynı Yahudi güzelle bir konuşmasından alıntıladığımız aşağıdaki örnekte de geçer:

Buldi cür'et dil-i zârım bu cevâb ile didim
Çıluña hikmetini söyle be-Furkân u Zebûr (İ¹, 136^a; İ², 91^a)

Kuds/Kudüs/Jerusalem: Günümüzde Tel-aviv'le birlikte İsrail devletinin başkenti olan, üç ilahi dinde de önemli bir yere sahip kutsal kent. İbranice adı Yeruşalem(Jerusalem)'dir. Müslümanlarca verilen "Kuds" ismi "bereket, mübarek olmak" anlamındadır (Harman 2002: 323-327).

Be-Üzeyr ü be-Sâmîrî-i kadîm
Be-perestî-i icl-i hûb-edâ

{Hz. Üzeyir, Sâmirî ve güzel görünümlü buzağıya tapınması adına}

Hz. Üzeyr: Eski Ahit şahsiyeti Ezra'ya Kur'an'da verilen ad. Peygamberliği hususunda çeşitli rivayetler vardır. Kudüs'ün Buhtunnaş tarafından yıkılmasıyla Babil'e sürülen İsrailoğulları'nın yanında bulunmuş, Babil'de onlara dinleriyle ilgili bildirimde bulunmaya devam etmişti. Yahudi inancına göre lakabı "İbnullâh"tır. Bunun sebebi Babil sürgünü sırasında Tevrat'ın kaybolması üzerine Üzeyr'in ezberden okuyup tekrar Tevrat'ı yazdırması, daha sonra ortaya çıkan nüsha ile karşılaştırıldığında aslının aynısı olduğunun görülmesidir (Şemseddin Sami 1996: IV, 3150). Üzeyr ismi Tevbe sûresi (9) 30. ayette şöyle geçer: "Yahudiler, Üzeyr Allah'ın oğludur, dediler" (Gündüz 1998: 379).

Sâmîrî/icl: Arapça "icl" kelimesi "buzağı" demektir. Hz. Musa'nın Tûr'da kalma süresi on gün uzatılınca İsrailoğullarından Samirî adında bir sanatkar, zinet takımlarını toplayarak bir buzağı heykeli yaptı ve "Sizin de Musa'nın da tanrısı budur. Fakat Musa tanrısını unuttu" dedi. Buzağıyı öyle bir ustalıklarla yapmıştı ki buzağı, içine rüzgar girdiğinde canlıymış gibi böğürmeye başlıyordu. Bu olay Araf sûresi (7) 148. ayette şöyle anlatılır: "(Tur'a giden) Musa'nın arkasından kavmi, zinet takımlarından, böğürebilen bir buzağı heykelini (tanrı) edindiler. Görmediler mi ki o, onlarla ne konuşuyor ne de onlara yol gösteriyor? Onu (tanrı olarak) benimsediler ve zalimler oldular". Muharref Tevrat'ta buzağıyı yaparak halkı buna tapınmaya sevkeden kişinin Hz. Harun olduğu ileri sürülürken, Kur'an'da Hz. Harun'un, Samirî'nin yaptığı şey konusunda İsrailoğullarını uyardığı ancak sözünü dinlemediğinden bahsedilir (Taha 20/90-94). Şair, İsrailoğulları'nın buzağıya tapma hadisesini "perestî-i icl-i hûb-edâ" tamlamasıyla ifade eder. "Hûb-edâ" terkibi buzağının değerli taşlarla yapılmasından kinayedir.⁴⁶

Be-Semû'el be-hazret-i Sem'ûn
Be-cenâb-ı ekâbir-i kudemâ

{Samuel, Sem'ûn (Simon) ve eski yüce büyükler adına}

Semû'el: Bir Eski Ahit peygamberi (MÖ 11. yy.). Peygamber-rahip Samuel, Saul'u (Talut'u) kral olarak kutsar ve bu olayla birlikte İsrailoğulları tarihinde hakîmler döneminden krallar dönemine girilmiş olur. Eski Ahit'in Samuel kitabı (Samuel I ve Samuel II),

⁴⁶ Buzağıya tapma hadisesi konusunda Tevrat ve Kur'an arasındaki farkları ortaya koyan bir makale için bkz. (Albayrak 2004: 91-103).

peygamber Samuel'in yaşam öyküsünü anlattıktan sonra Talut⁴⁷ ve Davud dönemini konu edinir (Gündüz 1998: 331-332).

Sem'ün/Sem'ün/Simon: Birincisi, Hz. Yakub'un ikinci oğlu olup Yakub'un oğulları Mısır'a gittiklerinde Hz. Yusuf tarafından rehin tutulan kişidir. Soyundan gelen Şem'ün-ı Sıbtı, on iki kabileden (sıbt) olup, Lût gölünün batı kıyısına yerleşmişti (Şemseddin Sami 1996: IV, 2873).

Be-büzürgi-i yevm-i Sebt-i şerif
Ki odur günler içre bî-hemta

{Günler arasında benzeri olmayan kutsal Cumartesi gününün büyüklüğü adına}

Yevm-i Sebt (Şabat/Sabbath): Yahudilerce kutsal sayılan Cumartesi günü. Haftanın yedinci günüdür. İşe ara verilip ibadet ve tefekkür ile geçirilen bu gün, Yahudi geleneğinde haftanın en kutsal günü kabul edilir (Gürkan 2010: 159). Eski Ahit'e göre âlemi 6 günde yaratan Yehova'nın dinlenmeye çekildiği gündür. Bu günde çalışmak, dünyevî herhangi bir iş yapmak, ateş yakıp yemek pişirmek vb. işler yasaktır. Eski Ahit'te bu gün, Musa'ya verilen On Emir arasındadır (Gündüz 1998: 350). Yahudi inancında Yehova, Mesih'in günü olarak kabul edilen Sebt'te yer ve göklerin yaratılmasına ara vermiş ve Arş'ına uzanmıştır. Rabbanî⁴⁸ anlayışta On Emir, Hz. Musa'ya senenin üçüncü ayında Sina Dağı'nda bir Sebt günü verilmiştir. Yahudi inancında Sebt, Tanrı ile İsrailoğulları arasında yapılmış en önemli ahitlerden biridir (Arslantaş 2011: 582). Kur'an'da Sebt günü, Bakara 2/65, Nisa 4/47; 4/154, Nahl 16/124 ve Araf 7/163 ayetlerinde geçmektedir. Araf sûresinde geçen ayette anlatıldığına göre, Allah tarafından İsrailoğullarına imtihan olarak Cumartesi günü avlanma yasağı getirildiği için, balıklar o gün su yüzüne çıkıp serbestçe yüzerlerken, bir süre sonra İsrailoğulları Cumartesi yasağına saygısızlık göstererek balıkları avlamışlardır.

Be-Ĥamırsız hem be-İyd-ı Kamuş
Ol iki rüz-ı sa'd u nür-efzâ

{Hamursuz ve Kamış bayramları... Aydınlık saçan o iki mübarek gün adına}

Hamırsız (Pesah/Fısh/Passover): İsrailoğullarının Hz. Musa önderliğinde Mısır'dan çıkışı anısına kutlanan ve sekiz gün boyunca mayasız ekmek tüketilen bayram. Türkçe'de Fısh ya da Mayasız Ekmek Bayramı olarak da bilinir (Gürkan 2010: 248).⁴⁹ İbrani takvimine göre Nisan'ın 15'ine denk gelen bu bayram Tevrat'ın Çıkış kitabında geçer. İsrail'deki Yahudilerce 7 gün, diğerlerince 8 gün kutlanan bu bayram süresince evde mayalı hamur ya da mayalanabilecek türden yiyecekler kullanılmaz (Gündüz 1998: 305). Yahudi inancına göre Musa, Yahudiler'e Mısır'dan çıkma emrini verdiğinde, telaş ve acele ile Yahudiler, yoğurdukları hamurdan ekmek yapmaya bile fırsat bulamadan mayasız ve tuzsuz hamurlarla yola düşmüşler, bu günün anısına sonraki dönemlerde "hamets" adı verilen mayalı gıdalar yenmemeye başlamıştı. Sebt günü yasak olan bütün hususlar bu günlerde de yasaktı (Arslantaş 2011: 597-598). Fazıl, bir gazelinden aldığımız aşağıdaki beytinde de Hamursuz bayramına gönderme yapar:

Üftâdesini sehv ile şanmış ki ĥamırsız
Yoğrulmuş iken mâye-i 'aşk ile vücûdı (î¹, 270^b ; î², 207^b-208^a)

⁴⁷ Yahudi ve İslam inancında Talut'la ilgili bkz. (Reda 2010: 201-222).

⁴⁸ Rabbanî/ler: İslamî dönemde Yahudi cemaatlerin çoğunluğunu oluşturan, hem o dönem hem de günümüzde geleneksel Yahudiliği temsil eden cemaat. Ortodoks Yahudiler (Arslantaş 2011: 650).

⁴⁹ Bu bayram ve uygulamaları hakkında ayrıca bkz. (Alalu vd. 1996: 10-20).

{Zavallı âşığının bedeni aşk mayasıyla yoğrulmuşken yanlılıkla onu “hamursuz” sanmış}

İyd-ı Kamış/Kamış Bayramı/ Sukkoth/Çardaklar Bayramı/Çadırlar Bayramı: Yahudiler arasında kutlanan Sukot (Çadırlar) bayramı. Mısır ve üzümün toplandığı, zeytinlerin ezilerek yağının çıkarıldığı ve yaş meyvelerin olgunlaştığı hasat dönemine denk gelir. Yahudilikte Mısır’dan çıkış sırasında Tih çölünde geçen günlerle ilişkilendirilir. Bu bayramda, erkekler öğün yemekleri ve geceyi geçirmek üzere yeşilliğini uzun süre koruyan defne yapraklarıyla süslenmiş çardaklarda (suka) 7 gün boyunca kalırlar (Gürkan 2010: 165). Suka, tahtadan yapılan, dallar, kamış ve bitkilerle üstü örtülen, yukarıya bakıldığında gökyüzünün, yıldızların ve sembolik anlamda cennetin görüldüğü çardağa verilen addır (Alalu vd. 1996: 53). Yahudilerin çölde yaşarken bulabildikleri hurma, kamış, mersin vb. bitkilerle inşa ettikleri kulübeleri anımsatmaktadır (Arslantaş 2011: 617). Bu bayramın diğer bir özelliği, bayramın ilk gününden itibaren bayrama katılanların “hurma veya palmye dalı, ağaç kavunu veya herhangi bir turunçgil, mersin ağacı veya cezayir menekşesi ve söğüt dalı ve yaprağı olmak üzere 4 çeşit bitkiyi ellerinde taşımalarıdır (Atasagun 2001: 143). Şair, bu çadırların kamışla yapılıp örtülmesine göndermede bulunarak “Kamış Bayramı” ifadesini kullanır. Divanındaki bir gazelde geçen aşağıdaki beyitte de aynı yapıya yer verir:

Müselmānāne kurbān olmadansa ‘ıyd-ı Ađhāda
Bizim ol şuh ile Fāzıl Kāmiş bayramımız vardı (İ¹, 271^a)

{Ey Fazıl! Kurban bayramında müslümanlar gibi kurban olmaktansa, bizim o şuh (Yahudi güzel) ile Kamış Bayramımız vardı}

Be-zebān-ı faşih-i ‘İmrānī
Ol lisān-ı zarif ü sine-güşā

{Fasih İbrani dili, o gönül açıcı zarif dil adına}

Zebān-ı Fasih-i İmrani/İbrani: İbranice. Yahudilerin ve Yahudi kutsal kitabının dili. Sami dil ailesine mensuptur. İbranice, Eski Ahit’in Talmud’un ve Museviliğin üçüncü büyük dinî kaynağı Midraş’ın (hahamların kutsal yazılarla ilgili yorumlarını içeren külliyat) dili olduğu için kutsallık kazanmış ve asırlar boyunca gelişen bazı geleneklerde yarı mitolojik bir karakter göstermiştir. Buna göre Allah’ın Tevrat’ı indirmediği, Hz. Musa’ya Tûr-ı Sînâ’da hitap ettiği dildir. Edebiyat ve ibadet (litürji) dili olarak varlığını kesintisiz bir biçimde sürdürmüştür (Hasan 2000: 366-367).

Be-cemā’atbaşı be-ħāħāmān
Be-bevākī-i puhte vü ħāmhā

{Cemaatbaşı ve hahamlar, pişmiş ve hamların (tamamından) geriye kalanlar adına}

Cemāatbaşı/Kohen/Reş kala: Yahudi öğretisine göre Yakub’un üçüncü oğlu Levi soyundan gelen, kendisi de ilk baş kohen kabul edilen Harun ve oğullarının oluşturduğu sınıf. Din adamı sınıfını oluşturan ve İsrailoğullarının tepesinde yer alan kohenlerin en yaşlısı olan baş kohen en kutsal kişi kabul edilmektedir. Kohenlerin görevleri arasında İsrailoğullarına Tevrat’ı öğretmek de vardır (Gürkan 2010: 152). Yahudi dini eğitim kurumu “yeşiva”ların başkanlığını yürütenlere verilen “reş kala” adı da “cemaat başkanı” anlamına gelmektedir (Arslantaş 2011: 650).

Haham: Yahudi dini teşkilatında bir unvan. İbranice ve Aramice’de “bilge, yetenekli kişi” anlamına gelir. Terim olarak ise Tevrat ve Talmud üzerine gerekli eğitimi aldıktan sonra belirli bir Yahudi cemaatine ruhanî önderlik yetkisini kazanmış kişi için kullanılan bir unvandır. Ayrıca Yahudi literatüründe genellikle kültürlü ve eğitici kişilerin bir niteliği olarak yer alır (Demirci 1997: 134-135).

Şair and içmesini bu beyitle bitirir. Son olarak Yahudilikle ilgili “puhte (pişmiş, belirli bir seviyeye gelmiş)” ve “ham (eksik, olgunlaşmamış)” geriye ne kaldıysa tamamının üzerine yemin ettiğini söyleyerek, bundan sonraki beyitlerde Yahudi güzeline sitem ve iltifatlarını sıralamaya başlar.

Öldüm öldüm amân a cānānum
Ƙıl beni bir vişāl ile ihyā

{A sevdiğim öldüm öldüm! Beni bir kavuşmayla canlandır}

Şair and içmeyi bitirdikten sonra, bu beyitle birlikte Yahudi güzele sitem etmeye başlar. Ona kavuşma isteğini “kıl beni bir vişāl ile ihyā” “mısrasıyla ifade eder.

Ne bu ƙavr-ı ‘inād u cevır ü sitem
Ne bu nāz u edā bu istıgnā

{Bu inadına tavırlar, bu zorluk ve eziyet nedir!? Bu naz ve eda, bu umursamazlık nedir!?!}

Dil ki şandūka-i Yehūd gibi
Ya ‘ni şandūka-i ƙazā vü belā

{Gönül Yahudi sandığı, yani kaza ve bela sandığı gibi}

Sandūka-i Yehūd (Aron ha Kodes): Ahit Sandığı. Yahudi inancına göre Hz. Musa'nın Tanrı Yehova'dan vahiyle aldığı On Emir'in yazılı olduğu iki tabletin içinde saklanan tahta sandığa verilen isimdir. Bu sandık altınla süslüdür. En kutsal yer olan Kudüs'l-akdes'te saklanır ve Yom Kippur'da (Kefaret Günü) sadece başrahip tarafından görülürdü. Hz. Davud Ahit Sandığı'nı Kudüs'e taşımış, Hz. Süleyman da Kudüs mabedine yerleştirmiştir (Aydın 2005: 12). Samuel kitabında İsrailoğulları'nın Filistinlilere karşı galibiyet elde etmek için bizzat Tanrı yerine sihirli güce sahip olduğuna inandıkları Ahit Sandığı'nın yardımına başvurup yenilgiye uğramaları ve sandığın düşmanın eline geçmesine dair bilgiler yer alır (Gürkan 2010: 99). Sandık, tahtadan yapılmış bir dolap şeklinde sinagoglarda Kudüs yönündeki duvarda durur ve kutsal hukuk metinleri bunun içinde saklanırdı. Asıl Ahit Sandığı'nın Hz. Musa döneminde ilahi emirle yapıldığına ve İsrailoğullarının Hz. Musa ile birlikte onu beraberlerinde taşıyarak Kenan diyarına getirdiklerine inanılır. Süleyman tapınağında yer alan bu sandık, sonraki dönemlerde Kudüs'ün ve tapınağın yabancı istilacılarca yakılıp yıkılması esnasında kaybolmuştur (Gündüz 1998: 21). Savaşlarda İsrailoğullarının önünde duran bu sandık, birtakım efsanevi güçlere sahipti. Mesela Firavun'un kızı sandığa dokunduğu zaman cüzzam hastalığı iyileşmişti. Sandığın bulunduğu yer bereketle dolup taşıyordu (Atasagun 2001: 125-156). Fazıl'ın bu sandık için “sandūka-i kazā vü belā” ifadesini kullanması, bütün savaşlarda en önde olan sandığın birtakım belaları savuşturmak üzere kullanılmasından ileri gelmektedir.

Çār-mih-ı felākete ƙoyduñ
Ben Mesihā mıyım nedir bu ezā

{Felaket çarımına koydun. Ben Hz. İsa mıyım, bu eziyet nedir!?!}

Çār-mih/Mesihā: Çār-mih (dört çivi), çarım anlamına gelir. Beyitte Hz. İsa'nın Roma valisi Pontius Platus zamanında Yahudiler'in baskısıyla çarımına gerilmesi hadisesine telmih vardır. Çarımına gererek ölüm cezası uygulaması İranlılar, Kartacalılar ve Yahudiler arasında görülen bir uygulamaydı. İncil'de anlatılan hikâyeye göre Hz. İsa havarileriyle birlikte yemek yerken yakalanır, kırbaçla dövülür. Romalı askerler, İsa'ya kırmızı renkli bir elbise giydirirler ve başına dikenlerden “Yahudilerin Kralı” diye bir taç koyarlar. Önünde alay ederek diz çökerler. Hakaret ederek çarımına götürüp, Golgota denilen yerde çarımına gererler. İsa'nın başı üzerine de “Yahudilerin kralı İsa budur” diye bir yafta asarlar (Aydın 2005: 147). Oysa

Kur'an'da Hz. İsa'nın gerçekte çarmıha gerilmediği, tam o esnada diri olarak Allah katına yükseltildiği anlatılır (Âl-i İmrân 3/54-55; Nisa 4/157-158).

Tatlı refâr ile şeker hândeî

Baňa bu zehri yuđduran cānā

{Ey can! Bana bu zehri yutturan tatlı davranışlarınla şeker gülüşündür}

Sebt güninde cān yaķar ğamzeî

Buňa rāzî mı ħāzret-i Mūsā

{Keskin bakışın Cumartesi günü can yakmada. Hz. Musa buna razı mı!?!}

Sebt gününün Yahudiler için önemi yukarıda vurgulanmıştı. Arap bilgini Makdisî (ö. 1000), Sebt gününde yapılması yasak olan işleri 29 madde halinde şöyle sıralar: Toprağı sürmek, ekmek ve hasadı kaldırmak, suyu tarladan başka bir yere akıtmak, sulama yapmak, sütün kaymağını almak için çekmek, süt sağlamak, odun kırmak, ateş yakmak, hamur yoğurmak, ekmek yapmak, elbise dikmek, elbise dokumak, alfabeden iki harf yazmak, geyik avlamak, hayvan boğazlamak, köyü terk etmek, seyahate çıkmak, alışveriş yapmak, harmanda sap-saman dövmek, un öğütmek, odun toplamak, peynir kesmek, et doğramak, ayakkabı tamir etmek, hayvan yemi karmak, bir kâtibin yanında kalem olduğu hâlde bir terzinin de yanında iğnesi olduğu halde evinden çıkması. Tevrat'ta Sebt'i ihlal edenlerin taşlanarak (recm) öldürülmesi emredilir. Hz. Musa'nın Sebt günü kamış taşıyan birinin boynunu vurduğu rivayet edilmektedir (Arslantaş 2011: 586-587). Şair buna dayanarak, Yahudi güzelin gamzesinin Cumartesi günü can yakmasına Hz. Musa'nın razı olmayacağını tecahül-i ârifane sanatının yardımıyla dile getirerek, hiç olmazsa Cumartesi günü aşkına karşılık bulmayı ister.

Şiše-bāz u perende-bāz dađı

Hokķa-bāz u civān-ı rakş-ārā

{Şiše oynatıcı, perende atıcı, hokkabaz, dansçı bir genç}

Şair bu beyitte, Yahudi güzelin sıfatlarını saymaktadır. Buna göre bu genç Yahudi, şişe-bāz (şişe oynatan), perende-bāz (perende atan), hokka-bāz (hokka çeviren) ve raks-ārā (dans eden) cilveli bir güzeldir.

Ħabs ider şişe içre şad 'ifrit

Ol fūsūn-piše istese farzā

{O usta büyücü istese, varsayalım, şişede yüz şeytan hapseder}

Bir önceki beyitte özelliklerini saydığı Yahudi güzelin, bu beyitte istese büyü yaparak yüz şeytanı şişe içine hapsedebileceğini söyler. "Şişe içre ifrit" yahut "şişede perî" ifadesi, rivayete göre insanlığa fenalığı dokunan cinler, periler ve şeytanların (ifrit), Hz. Süleyman'ın emriyle bir şişe içine hapsedilerek denize atılmasına dayanır (Onay 1996: 465). Bu bakımdan şairin, büyücü (fūsūn-piše) diyerek nitelediği Yahudi güzeli, İsrailoğulları peygamberlerinden Hz. Süleyman'a ait bir özelliklerle anması tesadüfî değildir.

Çeşmi sehħār kendüsi sehħār

Dil-i bî-çāre nice bula rehā

{Gözü büyücü, kendisi büyücü. Zavallı gönül nasıl kurtulsun!?!}

Nıgeh-i sīne-düzü reh-zen-i dīn

Ğamze-i mesti āfet-i dünyā

{Göğüs delen bakışı dinin yolunu keser. Baygın ve keskin bakışı dünyanın afetidir}

Mār-ı zülfi belā-yı Çüb-ı Kelīm

Sā'idi ğıbtā-i Yed-i Beyzā

{Yılan saçı Hz. Musa'nın asasına bela olur. Kolları "Beyaz El"i imrendirir}

Düşme ey dil Yehūda bîhūde

Müslümānda güzel mi yok 'acabā

{Ey gönül! Boş yere Yahudiye tutulma! Yoksa müslümānda güzel mi kalmadı!}}

Şair bu beyitle aşkına karşılık alamadığını, Yahudiler içinde güzel aramaktansa müslümanlar arasında onu bulmaya çalışmanın daha mantıklı olduğunu ifade eder. Nitekim bir sonraki beyitte de "Ehl-i İslām'dan yeter şerm it" diyerek kendi şairlik yeteneğine sitem etmekte, tecrid (soyutlama) sanatıyla gönlüne seslenerek, müslümanlardan utanması gerektiğini söylemektedir.

Ehl-i İslāmdan yeter şerm it

Beni ey tab' eylediñ rüsvā

{Ey doğuştan gelen yaradılış! Beni rezil ettin, artık yeter. Bari müslümanlardan utan!}

Ķāfiye çok u derd çok Fāzil

Tā-be-maḥşer ider misin şekvā

{Ey Fazıl! Kafiye çok, dert de çok. Kıyamete kadar (böyle) şikayet mi edeceksin!}}

Her ne kadar yaşanan dinin etkisiyle daha çok İslam tarihi üzerine metinler kaleme alınmış olsa da, klasik şairin düşünce dünyasında Kur'an kıssalarının yanısıra Yahudilik ve Hıristiyanlıkla ilgili anlatılara daima yer vardır. Mitolojiye baştan beri önem veren bu şiirde, dinler tarihinin efsanevi anlatıları ortak temalar arasındadır. Şairler, yer yer İsrailiyat unsurlarının karıştığı bu hikâyeleri, edebî sanatların da yardımıyla ustalıklı işlemler, böylelikle şiirlerinin anlam dünyasını zenginleştirmişlerdir. İşte bu anlayışa örnek olarak, 18. yüzyıl Osmanlı klasik şiiri temsilcilerinden Enderunlu Fazıl'ın divanında bulunan Yahudilikle ilgili unsurlar, konuyla ilgili çalışmalara kaynaklık edebilecek kadar önemli bir yekün teşkil eder. Edebiyat tarihlerinde şair kimliğinden çok "özel hayatıyla" yer alan Fazıl, "Enderunlu" olmanın getirdiği bilgi birikimini ele aldığımız "Andnâme" manzumesinde ortaya koyar. Kur'an'da yer yer ibret verici kıssalara konu olan Yahudilik, benzer çalışmalarla klasik edebiyat örnekleri üzerinde izlenebilirse hem tarihî hem de sosyolojik birçok değerli verinin elde edileceği aşikârdır.

KAYNAKLAR

- AHMED RİFAT (1299), *Lügat-i Târihiyye ve Coğrafiyye*, 7 cilt, İstanbul: Mahmud Beg Matbaası.
- ALALU, Suzan, Klara Arditi, Eda Asayas, Teri Basmacı, Fani Ender, Beki Haleva, Dalya Maya, Ninet Pardo, Sara Yanarocak (1996), *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, İstanbul: Gözlem Yay.
- ALBAYRAK, Kadir (2004), "İsrailoğulları'nın "Altın Buzağı"sı ve "Kızıl İnek"i", *Bilimname*, V: 91-103.
- ARSLANTAŞ, Nuh (2011), *İslām Toplumunda Yahudiler*, 2. baskı, İstanbul: İz Yay.
- ATASAGUN, Galip (2001), "Yahudilikte Dinî Sembol ve Kavramlar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 11: 125-156.
- AYDEMİR, Abdullah (2000), *Tefsirde İsrâiliyyât*, İstanbul: Beyan Yay.
- AYDIN, Mehmet (2005), *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya: NKM (Nüve Kültür Merkezi).
- BİRİŞİK, Abdülhamit (2001), "İsrailiyat (Tefsir)", *DİA*, c. XXIII, İstanbul: TDV Yay., 199-202.
- BUHARÎ (İMÂM), *Sahîhü'l-Buharî*, Beyrut: Beytül-Efkârî'd-Düveliyye, 2005.

- BURSALI MEHMED TÂHİR (2000), *Osmanlı Müellifleri*, 3 cilt, (haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı), Ankara: Bizim Büro Yay.
- BURSEVÎ, İsmail Hakkı, *Kelimeler Arasındaki Farklar (Kitâbü'l-Furûk)* (çev. Ömer Aydın), İstanbul: İşaret Yay., 2011.
- CEYLAN, Ömür (2011), “Büyüyen Gölgeleer Yüzyılı: 18. Asır Klâsik Türk Şiiri”, *Bağ Bozumu*, İstanbul: Kesit Yay., 77-134.
- DE VAUX, Roland (1989), “Yahudi Kaynaklarına Göre İsrailoğullarının Mısır'a Yerleşmesi ve Yusuf Kısası” (çev. Siddık Yüksel), *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun, 3: 166-218.
- DEMİRCİ, Kürşat (1997), “Haham”, *DİA*, c. XV, İstanbul: TDV Yay., 134-135.
- DOĞAN, Hatice (2010), “Osmanlı Devleti'nde Musta'ribeler”, *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Konya, 9: 215-224.
- FATİN DÂVÜD EFENDİ (yty), *Hâtîmetü'l-Eş'âr*, Süleymaniye Ktph. Rauf Yektâ 310.
- FÂZİL BEG-İ ENDERÜNİ (1287), *Dîvân*, Mısır: Bulak Matbaası, 284 s.
- (1279), *Dîvân*, İzmir Milli Kütüphanesi, 275 vr.
- (1280), *Dîvân*, İzmir Milli Kütüphanesi, 231 vr.
- , *Dîvân*, Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı 852, 42 vr.
- , *Dîvân*, Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı 893, 99 vr.
- (1214), *Dîvân*, Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı 906, 102 vr.
- (1253), *Hûbânnâme*, Mısır: Bulak Matbaası.
- (1253), *Zenânnâme*, Mısır: Bulak Matbaası.
- GELİBOLULU ÂLÎ, *Hâlâtü'l-Kâhire mine'l-Âdâti'z-Zâhire*, (sadel. Orhan Şaik Gökyay), Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay., 1984.
- GRAVES, Robert, Raphael Patai (2009), *İbrani Mitleri* (çev. Uğur Akpur), İstanbul: Say Yay.
- GÜNDÜZ, Şinasi (1998), *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yay.
- GÜRGENDERELİ, Müberra (2002), *Hasan Ziyâi Hayatı, Eserleri, Sanatı ve Divanı (İnceleme-Metin)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- GÜRKAN, Salime Leyla (2010), *Yahudilik*, 2. Baskı, İstanbul: İSAM Yay.
- HARMAN, Ömer Faruk (1997), “Harun”, *DİA*, c. XVI, İstanbul: TDV Yay., 254-256.
- (2002), “Kuds”, *DİA*, XXVI, Ankara: TDV Yay., 323-327.
- (2006), “Musa”, *DİA*, XXXI, İstanbul: TDV Yay., 207-213.
- (1995), “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”, *İslâm Tetkikleri Dergisi (Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı)*, IX, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 127-161.
- HASAN, Cafer Hadi (2000), “İbranice”, *DİA*, XXI, İstanbul: TDV Yay., 366-367.
- HATİBOĞLU, İbrahim (2001), “İsrâiliyat”, *DİA*, XXIII, İstanbul: TDV Yay., 195-199.
- HORATA, Osman (2006), “Nedim'den Sürûrî'ye mahallî/folklorik söylem: Klasik estetikte çözümlüşün şok dalgaları”, *Türk Edebiyatı Tarihi (4 cilt)*, 2, İstanbul: KBY, 461-482.
- KARATAY, Ethem Fehmi (1961), *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, 2 cilt, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi.
- KOÇ KESKİN, Neslihan (2010), “I. Abdülhamit'in Şehzadelerinin Bed'-i Besmele Törenini Anlatan Enderunlu Fazıl'ın Surnâme-i Şehriyâr'ı Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27: 149-186.
- KUR'AN-I KERİM VE AÇIKLAMALI MEÂLİ**, İstanbul: TDV Yay., 2007.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1995), “Enderunlu Fâzıl”, *DİA*, XI, İstanbul: TDV Yay., 188-189.
- MORDTMANN, J. H. (1991), “Fâdil Beg”, *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, II, Leiden: E. J. Brill, 727-728.

- ONAY, Ahmet Talat (1996), “Şişede Peri”, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, İstanbul: MEB Yay.
- ÖZTÜRK, Nebiye (2002), *Zenânnâme Enderunlu Fâzıl*, YL, İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, 191 s.
- PAKALIN, Mehmed Zeki (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III cilt, İstanbul: MEB Yay.
- REDA, Nevin (2010), “Kur’ân’ın Tâlût’u ve Antik Yahudi Krallığının Yükselişi: Metinlerarası Bir Okuma” (çev. Mustafa Şentürk), *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX, Çorum, 17: 201-222.
- SCHMIDT, Jan (1993), “Fazıl Beg Enderuni, Social Historian or Poet?” *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, (Edt. Caesar E. Farah), Kirksville: The Thomas Jefferson Unv. Press, 183-192.
- SHAW, Stanford J. (2008), *Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Yahudiler*, İstanbul: Kapı Yay.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ (1996), *Kâmûsü’l-A‘lâm*, 6 cilt, Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- TANYU, Hikmet (1966), “Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlmî İnceleme ve Tenkidi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV, Ankara, 11: 95-124.
- TAYYARZÂDE MEHMED ATÂ (1293), *Târih-i Atâ*, V cilt, İstanbul, 1293.
- TDV İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ (DİA)**, (devam ediyor), TDV, 40 cilt, 1988-2011.
- YARDIM, Ali (1997), *İzmir Milli Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, İzmir: İzmir Milli Kütüphane Vakfı.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (1935), *Hak Dini Kur’ân Dili*, 9 cilt, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya.
- YILMAZ, Ozan (2008), *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sudî-i Bosnevî ve Şerh-i Gülistân’ı*, DR, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, VII+991 s.
- YÖNTEM, Ali Cânib (1977), “Fâzıl”, *İslâm Ansiklopedisi*, 4, İstanbul: MEB Yay., 529-531.
- e’z-ZEHEBÎ Muhammed Hüseyin (2002), “Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât” (çev. Muhammed Yılmaz), *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, Adana, 1: 155-189.

